

Opkomst bij verkiezingen

Onderzoeksrapportage in opdracht van
het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties,
Directie Constitutionele Zaken en Wetgeving

C.W.A.M. Aarts
Faculteit der Bestuurskunde
Universiteit Twente
Postbus 217
7500 AE Enschede
tel.: 053 4893251 /-3270 (werk)
fax :053 4894734
e-mail c.w.a.m.aarts@bsk.utwente.nl

Augustus 1999

Inhoud

<i>Woord vooraf</i>	3
<i>Achtergrond</i>	5
Variatie in opkomst	5
Opkomst en kwaliteit van de democratie	6
Ontwikkelingen in politieke betrokkenheid	8
Ontwikkelingen in opkomst in Nederland	11
Opkomst een probleem?	15
<i>Enkele resultaten van eerder onderzoek</i>	17
Van beschrijven naar verklaren	17
Voorbij de perifere niet-stemmer	18
Motieven	20
Achtergrondkenmerken	21
Systeemkenmerken	23
<i>Gegevens</i>	26
Selectiviteit van de response: hoe ernstig?	26
Het Nationaal Kiezersonderzoek 1998	29
Extra benadering in mei-juni 1999	29
De eendimensionaliteit van opkomst	32
Reikwijdte en beperkingen	33
<i>Resultaten</i>	35
Motieven	35
Achtergrondkenmerken	42
Systeemaspecten	47
Robuustheid	60
De relatieve invloed van soorten verklaringen	61
Conclusie	63
<i>Literatuur</i>	65
<i>Bijlage 1 Gebruikte vragen uit het Nationaal Kiezersonderzoek 1998</i>	67
<i>Bijlage 2 Vragenlijst extra benadering mei-juni 1999</i>	75

Samenvatting

Opkomst bij Verkiezingen is het verslag van een kwantitatief onderzoek naar verklaringen van het al dan niet stemmen bij verkiezingen, op basis van enquêtegegevens. De gegevens zijn afkomstig uit het Nationaal Kiezersonderzoek 1998 en uit een nieuwe benadering (mei-juni 1999) van de respondenten in dat onderzoek.

De lage en dalende opkomstcijfers bij enkele recente Nederlandse verkiezingen vormden de aanleiding tot het laten verrichten van dit onderzoek. Tegen de achtergrond van fundamentele democratische waarden kunnen deze lage en dalende opkomstcijfers als een maatschappelijk probleem worden beschouwd.

Op basis van eerder verricht onderzoek worden drie hoofdcategorieën van verklaringen voor opkomst bij verkiezingen onderscheiden:

- Motivationale factoren, te onderscheiden in directe motieven voor het al dan niet stemmen, en politieke attitudes zoals interesse, doeltreffendheid en kennis;
- Achtergrondkenmerken, te onderscheiden in persoonlijke kenmerken en kenmerken van de buurt of gemeente;
- Systeemkenmerken, te onderscheiden in kenmerken van het partijsysteem en kenmerken van het kiessysteem.

Uit de analyse van deze typen verklaringen van opkomst, kunnen de volgende conclusies worden getrokken:

- Kenmerken van het partijsysteem, met name de gepercipieerde onduidelijkheid van partijen en de partijbinding, zijn van relatief groot belang voor het al dan niet gaan stemmen bij verkiezingen;
- Kenmerken van het kiessysteem, zoals het tijdstip en de locatie van verkiezingen, worden in het algemeen niet als problematisch ervaren. Er is enige steun voor het invoeren van alternatieve wijzen van stemmen, bijvoorbeeld via de computer thuis;
- Achtergrondkenmerken van kiesgerechtigden leggen relatief weinig gewicht in de schaal bij het verklaren van opkomst. Dit geldt ook voor kenmerken van buurten of gemeenten, wanneer andere achtergrondkenmerken reeds in beschouwing worden genomen.
- Uit de analyse van motivationele factoren blijkt dat stemmen nog sterk wordt gezien als een vorm van burgerplicht. Wanneer deze norm niet wordt onderschreven, is de kans dat men niet meer stemt relatief groot.

Woord vooraf

In april 1999 heeft het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Directie Constitutionele Zaken en Wetgeving, zich tot ons gewend met het verzoek om, na afsluiting van het Nationaal Kiezersonderzoek 1998¹ (hierna: NKO 1998), een nader onderzoek te verrichten naar de oorzaken van de lage opkomst bij recente verkiezingen in Nederland. Bij de verkiezingen van de Provinciale Staten op 3 maart 1999 was de opkomst slechts 47%, terwijl voor deze verkiezingen in 1978 nog 74% naar de stembus ging. Bij de verkiezingen voor het Europese parlement op 10 juni 1999 kwam slechts 30% op, tegenover 58% twintig jaar geleden.

Opkomst is pas ‘laag’ of ‘hoog’ als ze vergeleken wordt met andere opkomstcijfers. Er zijn heel wat mogelijkheden om dit soort vergelijkingen te trekken: tussen verkiezingen voor verschillende vertegenwoordigende organen, tussen verkiezingen voor hetzelfde vertegenwoordigend orgaan door de tijd heen, tussen verkiezingen voor vergelijkbare vertegenwoordigende organen vanuit internationaal perspectief. Wanneer in Nederland zorgen worden uitgesproken over de lage opkomst, is dat meestal op grond van vergelijkingen door de tijd heen. Op zichzelf is het ook mogelijk om nader onderzoek te doen vanuit dit longitudinaal perspectief. Dat zou echter een zo omvangrijk karwei worden, dat we er hier van hebben afgezien. In plaats van een vergelijkend onderzoek in één of meer van de zojuist genoemde betekenissen, beperken we ons in dit rapport hoofdzakelijk tot de analyse van het al dan niet stemmen bij de Europese verkiezingen van 10 juni 1999. Deze keuze wordt in het rapport toegelicht en verdedigd.

¹ In dit rapport is gebruik gemaakt van de gegevens van het Nationaal Kiezersonderzoek 1998 (NKO 1998). Het NKO 1998 is financieel mogelijk gemaakt door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek NWO, het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, het Sociaal en Cultureel Planbureau, de Universiteit Twente, de Universiteit van Amsterdam en het Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen in Nijmegen. Het NKO 1998 is uitgevoerd onder directie van dr. C.W.A.M. Aarts en dr. H. van der Kolk (Universiteit Twente) namens de Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON). Het veldwerk is uitgevoerd door het Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen. De gegevens zijn verkrijgbaar bij het Steinmetz Archief te Amsterdam (studie nummer P1415).

Tevens is gebruik gemaakt van gegevens die zijn verkregen door een extra benadering van de respondenten in het NKO 1998 in de periode 26 mei – 9 juni 1999. Ook hiervoor is het veldwerk uitgevoerd door het Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen in Nijmegen. Deze gegevens zijn momenteel nog niet beschikbaar voor derden; informatie hieromtrent kan worden ingewonnen bij de auteur.

Het hoofddoel van het nader onderzoek, dat hier wordt aangeduid als *Opkomst bij Verkiezingen*, is door ons opgevat als:

inzicht bieden in de kenmerken en motieven van (groepen) kiesgerechtigden, welke van belang zijn voor het al dan niet gaan stemmen bij de Europese verkiezingen van 10 juni 1999, alsmede het identificeren van mogelijke aanknopingspunten voor een opkomstbevorderend beleid.

Om dit onderzoeksdoel te realiseren, zijn in aanvulling op de gegevens van het NKO 1998, nieuwe gegevens verzameld onder de respondenten die vorig jaar aan het NKO hebben deelgenomen. De nieuwe gegevensverzameling heeft plaatsgevonden tussen 26 mei en 9 juni 1999.

Het voorliggende rapport is ingedeeld in vier hoofdstukken: Achtergrond, Enkele resultaten van eerder onderzoek, Gegevens, en Resultaten.

Aan de totstandkoming van dit rapport heeft mevr. Miriam Losse als student-assistent een waardevolle bijdrage geleverd.

Enschede, augustus 1999,

Kees Aarts

Achtergrond

Variatie in opkomst

Opkomst bij verkiezingen is een wijsd begrip. Er zijn talloze vormen van verkiezingen in gebruik, die onder een grote verscheidenheid van omstandigheden plaatsvinden. Wie er mogen stemmen varieert, evenals wie er moeten stemmen. Bovendien verschilt bijna elk tweetal verkiezingen van elkaar als gekeken wordt naar factoren als de politieke alternatieven waaruit gekozen kan worden.

Het Zweedse onderzoeksinstituut International Idea houdt de ontwikkelingen bij in opkomst bij verkiezingen over de gehele wereld.² De opkomst bij de parlementsverkiezingen in Uruguay in 1994 was 96% (van de totale bevolking die de kiesgerechtigde leeftijd heeft bereikt). Bij de parlementsverkiezingen in Colombia in hetzelfde jaar was de opkomst 29%. Bij de verkiezingen voor het Zwitserse parlement in 1995 was de opkomst 36%, bij die in het buurland Italië (dat net als Uruguay een vorm van opkomstplicht kent) in 1996 87%.

De naoorlogse Amerikaanse presidentsverkiezingen laten opkomstpercentages zien (uitgebrachte stemmen als percentage van de bevolking van kiesgerechtigde leeftijd) tussen 47% (1996) en 63% (1960). De verkiezingen voor het Huis van Afgevaardigden laten in deze periode dezelfde top zien in 1960, en een dieptepunt van 36% in 1986. Bij de parlementsverkiezingen in 1960 in Argentinië (een land met opkomstplicht) werd 25% van de stemmen ongeldig verklaard. In België, waar eveneens een opkomstplicht geldt, is doorgaans 5-10% van de stemmen ongeldig. In Nederland is sinds de afschaffing van de opkomstplicht minder dan 1% van de stemmen ongeldig.

Uit een wereldwijd overzicht van ontwikkelingen in opkomst bij parlementaire en presidentiële verkiezingen tussen 1945 en 1997 concludeert International Idea onder meer (1997, 9):

- Hoge opkomstcijfers worden zowel in oude als in nieuwe democratieën waargenomen;
- Wereldwijd is de opkomst in de periode 1945-1990 geleidelijk gestegen, maar na 1990 is een daling te zien;
- In West Europa is de opkomst relatief het hoogst, in Centraal- en Zuid-Amerika het laagst;
- Verschillen tussen landen in opkomstcijfers lijken minder groot te worden.

Bij beschouwingen over opkomst in Nederland wordt dit wereldwijde perspectief niet vaak gehanteerd. Enerzijds is dit begrijpelijk, omdat we meer aandacht hebben voor de trends in ons eigen land dan voor de vergelijking van Nederlandse cijfers met die van bijvoorbeeld een Zuid-

² Dit instituut is in 1995 met steun van een aantal landen, waaronder Nederland, opgericht ter bevordering van democratie in de wereld. Cijfers ontleend aan International Idea (1998). Zie ook de internet locatie:

<http://www.int-idea.se>

Amerikaanse staat die in heel veel opzichten volstrekt anders is. Anderzijds ontnemt de exclusieve aandacht voor Nederland ons een deel van het vermogen om opkomstcijfers te relativiseren, en bovendien blijven mogelijke samenhangen tussen de inrichting van de democratie en opkomst zo buiten zicht. In dit onderzoek zal worden getracht om ondanks onze exclusieve aandacht voor Nederland in de jaren 1998 en 1999 toch ook iets te kunnen zeggen over het belang van de inrichting van het kiessysteem en van partijpolitieke factoren.

In dit onderzoeksrapport wordt onder opkomst verstaan: het percentage uitgebrachte stemmen van het totaal aantal kiesgerechtigden. Hierbij worden blanco en ongeldig uitgebracht stemmen dus meegeteld voor de bepaling van opkomst. Zoals gezegd, in Nederland gaat het sinds de afschaffing van de opkomstplicht hierbij om zeer kleine aantallen.

Opkomst en de kwaliteit van de democratie

De opkomst bij verkiezingen is een veelgebruikte, maar ook omstreden indicator van de kwaliteit van een democratisch systeem.

Tegenwoordig wordt een hoge opkomst doorgaans als wenselijk gezien, maar dat is niet altijd zo geweest. Tot in de jaren vijftig is massale politieke participatie, ook bij verkiezingen, in verband gebracht met de opkomst van extremistische politieke bewegingen van nationaal-socialisten, fascisten en communisten. De Duitse NSDAP zou bijvoorbeeld haar succes voor een deel te danken hebben aan haar vermogen om voormalige niet-stemmers naar de stembus te krijgen. Lipset (1959), die deze relatie tussen politieke participatie en politiek extremisme onder de loep neemt, merkt op dat hier een algemeen patroon in te herkennen is:

‘Extremist movements have much in common. They appeal to the disgruntled and the psychologically homeless, to the personal failures, the socially isolated, the economically insecure, the uneducated, unsophisticated, and authoritarian persons at every level of society’ (1959, 175).

Lipsets schets van de potentiële aanhangers van extremistische bewegingen vertoont in sommige opzichten een grote gelijkenis met het dominante beeld van de niet-stemmer in het internationale kiezersonderzoek. Op dit beeld wordt verderop in dit rapport ingegaan: het wordt gekarakteriseerd met de term ‘de perifere niet-stemmer’ – de niet-stemmer als iemand die in tal van sociale en politieke opzichten afwijkt van het gemiddelde. Lipsets karakterisering van deze potentiële aanhangers gaat echter verder dan de gebruikelijke karakterisering van de perifere niet-stemmer, zoals we zullen zien.

In de zojuist geschetste visie op de betekenis van opkomst voor een democratie wordt een

hoge opkomst geproblematiseerd. Deze visie is sinds de jaren zestig in diskrediet geraakt. Het perspectief van waaruit opkomst werd bekeken, verschoof langzaam van het democratische systeem naar de individuele burger. Zorgen over de toekomst van democratische politiek maakten plaats voor zorgen over de politieke betrokkenheid van de burgers. In de volgende paragraaf zal worden beargumenteerd dat deze ontwikkeling nog niet voltooid is.

Het is denkbaar dat niet-stemmers gewoon tevreden zijn met de wijze waarop de samenleving bestuurd wordt. In onderzoek naar kenmerken van niet-stemmers zijn echter geen aanwijzingen te vinden dat niet-stemmers zich onderscheiden door hun tevredenheid met het politieke systeem of met de inhoud van het regeringsbeleid. Integendeel, niet-stemmers zijn juist vaker ontevreden met de bestaande politiek.

Tegenwoordig wordt een lage, of dalende, opkomst als een potentieel probleem gezien. Er zijn twee soorten redenen waarom een lage/dalende opkomst een probleem zou zijn:

- Niet-stemmers hebben andere politieke of beleidsvoorkeuren dan wel-stemmers. Als de opkomst laag is of daalt, werkt de representatieve democratie derhalve niet optimaal, want sommige politieke opvattingen worden beter 'gehoord' door de volksvertegenwoordigers dan andere. Hierbij staat de *politieke afwijking* van niet-stemmers centraal.
- Niet-stemmers zijn in hun sociale kenmerken te onderscheiden van wel-stemmers. Ze hebben bijvoorbeeld gemiddeld een lagere opleiding of wonen vaker in achterstandswijken. Als de opkomst laag is, of daalt, werkt de representatieve democratie niet optimaal want niet alle categorieën van de kiesgerechtigde bevolking hebben gelijke toegang tot de politieke arena, waardoor sommige belangen systematisch dreigen te worden verwaarloosd. Hierbij staat de *sociale afwijking* van niet-stemmers centraal. Merk op dat deze argumentatie als het ware vooraf gaat aan de eerste soort redenen.

De eerste soort redenen veronderstelt dat niet-stemmers andere beleidsvoorkeuren hebben dan wel-stemmers. In Nederland hebben Van der Eijk & Oppenhuis (1990) betoogd dat dit, in tegenstelling tot nationale en eerdere Europese verkiezingen, in het geval van de Europese verkiezingen van 1989 inderdaad zo was. Hiervoor hebben zij de partijkeuze van kiezers bij de Europese verkiezingen vergeleken met de partijkeuze van het gehele electoraat, gesteld dat iedereen zou hebben gestemd. Met name PvdA en CDA leken in deze analyse te lijden onder de lage opkomst bij de Europese verkiezingen van 1989. Voor het CDA is deze conclusie opmerkelijk, aangezien in de media bij de meer recente verkiezingen een lage opkomst juist als een winstfactor voor het CDA werd gezien.

Er zijn geen andere onderzoeken bekend waarin duidelijke verschillen in beleidsvoorkeuren zijn waargenomen tussen wel- en niet-stemmers. Dit betekent niet per se dat zulke verschillen er dus ook

niet zijn: het blijkt erg moeilijk om het eventuele bestaan van verschillen in beleidsvoorkeuren op een goede wijze te onderzoeken.

De tweede soort redenen is enkele jaren geleden met kracht verwoord door Lijphart, in zijn ‘presidential address’ voor de American Political Science Association (Lijphart 1997). Volgens Lijphart wordt door een lage/dalende opkomst een van de belangrijkste waarden van moderne democratie bedreigd, namelijk de gelijke toegang tot de politieke arena. Lijphart verbindt hieraan een pleidooi voor de (her)invoering van een opkomstplicht:

‘Compulsory voting cannot solve the entire conflict between the ideals of participation and equality, but by making voting participation as equal as possible, it is a valuable partial solution. [. . .] After universal suffrage, the next aim for democracy must be universal or near-universal use of the right to vote’ (1997, 11).

In Nederland heeft Lijpharts pleidooi voor herinvoering van een opkomstplicht, dat hij enige tijd vóór verschijning van het aangehaalde artikel ook al in Nederland had gehouden, overigens tot dusverre op enige beschouwingen in de dag- en weekbladen na (bijvoorbeeld *Elsevier*, 5 maart 1999) weinig weerklank gevonden.

In hedendaagse beschouwingen over opkomst domineren de potentiële problemen van politieke en/of sociale afwijking van de niet-stemmers. Indien deze afwijkingen zich voordoen, wordt de kwaliteit van het democratisch systeem aangetast.

Ontwikkelingen in politieke betrokkenheid

Voor een beschrijving van de feitelijke ontwikkelingen in de opkomst bij verkiezingen maakt het nogal wat uit, welke tijdshorizon men kiest. Over de laatste 40-50 jaar bezien, zijn deze ontwikkelingen anders dan in de afgelopen 10-15 jaar.

Opkomst is een uiting van politieke betrokkenheid, en in landen als Nederland is het een van de gemakkelijkste uitingen van een dergelijke betrokkenheid. In de empirische politicologie neemt de studie van de feitelijke politieke betrokkenheid van burgers in democratieën al decennia lang een centrale plaats in. Aanvankelijk, in de jaren vijftig, lagen hieraan vooral zorgen ten grondslag over de mogelijke gevaren van massale politieke participatie – zie hierboven. De echo van die zorgen klinkt nog door in de eerste grote empirisch-vergelijkende publicatie, Almond & Verba’s *The Civic Culture* (1989 [1963], 2-3):

‘What is problematical about the content of the emerging world culture is its political character. Although the movement toward technology and rationality of organization appears with great uniformity throughout the world, the direction of political change is less clear. But one aspect of this new world political culture is discernible: it will be a political culture of participation. If

there is a political revolution going throughout the world, it is what might be called the participation explosion.'

[. . .]

'The emerging nations are presented with two different models of the modern participatory state, the democratic and the totalitarian.'

Het empirisch onderzoek naar politieke betrokkenheid is van meet af aan mede gekleurd door zorgen om de democratie. In de periode na de Tweede Wereldoorlog zijn er zeker vijf groepen van theorieën te onderscheiden waarin politieke betrokkenheid in verband wordt gebracht met de overlevingskansen van de democratie zoals wij die kennen (Kaase & Newton 1995, Chapter 2). Diverse auteurs hebben een 'crisis' van de democratie voorspeld door de ontwikkeling van de politieke betrokkenheid op middellange tot lange termijn. Maar vrijwel al deze 'crises' zouden ontstaan als gevolg van *toegenomen* politieke betrokkenheid, van wat in het jargon wordt genoemd: toename van de eisen die aan het politieke systeem worden gesteld (Fuchs & Klingemann 1995, 5). De enige theoretische variant waarin politieke apathie een (beperkte) rol speelt, is de relatief recente variant waarin maatschappelijke ontwikkelingen ook leiden tot een groeiend hedonisme: mensen richten zich meer en meer op hun persoonlijke welbevinden, ten koste van hun maatschappelijke betrokkenheid (ibidem, 14-15).

Hoe verhoudt de opkomst bij verkiezingen zich tot politieke betrokkenheid? Sinds de jaren zestig is 'electorale participatie', waarmee behalve op opkomst ook wordt gedoeld op activiteiten in verkiezingscampagnes, steeds vaker beschouwd als een zelfstandige dimensie van politieke betrokkenheid. In de 'crisistheorieën' waarnaar zojuist verwezen werd, is de opkomst bij verkiezingen één van de dimensies van – 'traditionele', of 'geïstitutionaliseerde' – politieke betrokkenheid. In empirisch onderzoek naar politieke betrokkenheid wordt opkomst meestal ook mede in beschouwing genomen.

Topf (1995a, 1995b) heeft een uitvoerig onderzoek verricht naar de ontwikkelingen in electorale en niet-electorale politieke participatie in een groot aantal West-Europese landen. Ten aanzien van opkomst concludeert hij dat, hoewel recente studies met een beperkte tijdshorizon een dalende opkomst laten zien, er op langere termijn geen aanwijzingen zijn voor een dalende opkomst. De opkomst in West-Europa blijkt op deze langere termijn stabiel te zijn, ondanks de grote sociale veranderingen die zich sinds de Tweede Wereldoorlog hebben voltrokken (1995a, 50). Ten aanzien van niet-electorale vormen van politieke participatie citeren we zijn belangrijkste conclusie:

'[. . .] we have confirmed unequivocally the parallel thesis of a participatory revolution. Levels of non-participation in modes of political action beyond voting have declined to such an extent across Western Europe over the last thirty years that non-participants now comprise

a minority of national electorates. In several countries, such as Britain, Norway, and Sweden, well over two-thirds of their electorates are now participants in some mode or other of what, but recently, was labelled unconventional activity.'

en

'Of equal importance, as levels of political participation have increased to involve the majority of the population in many European countries, so there has been a concomitant de-skilling of political activism. In contrast to the view that beyond voting, the social demography of political activism is primarily skewed in favour of the younger, better educated men, our evidence points to the conclusion that such gender, age, and educational differences are diminishing. (Topf 1995b, 78)

Topfs hoofdargument is dat de participatierevolutie, door Almond & Verba aangekondigd (zie het citaat hierboven), zich inderdaad heeft voltrokken. De politieke arena is toegankelijker dan ooit tevoren. Alleen is de vorm waarin mensen deelnemen aan politiek gevarieerder dan in de jaren vijftig werd voorzien.

Dit laatste blijkt ook uit recent onderzoek naar de staat van burgerschap en 'civil society' in Nederland. In het *Sociaal en Cultureel Rapport 1998*, dat een overzicht geeft van tal van maatschappelijke ontwikkelingen in de voorafgaande 25 jaar, worden vele relevante gegevens gepresenteerd (SCP 1998, hoofdstuk 17). Wanneer maatschappelijke organisaties gegroepeerd worden naar thema's, dan blijkt dat in de periode 1980-1996/97 alleen politieke partijen en organisaties uit de vrouwenbeweging, en in mindere mate ook organisaties op het terrein van kerk en godsdienst, leden en donateurs hebben verloren. Alle andere groepen en organisaties zijn in die tijd juist gegroeid, inclusief vakbonden, milieugroeperingen, en ouderenorganisaties (SCP 1998, 760). Er is geen enkele reden om te veronderstellen dat politieke betrokkenheid alleen maar kan worden geuit in partijpolitieke organisaties of bij verkiezingen:

'[De afname van de traditionele organisaties] is veeleer indicatief voor de opkomst van nieuwe thema's waarop het engagement zich richt en een nieuw type organisatie dat is gericht op andere vormen van participatie. Daarnaast verwijzen niet alleen de soms zeer sterke groei van de ledentallen bij een aantal organisaties van meer recente datum, maar ook bijvoorbeeld de aantallen Nederlanders die bereid zijn geld te schenken aan ideële organisaties.' (SCP 1998, 761)

Beschouwingen over opkomst bij verkiezingen dienen ook deze achtergrond te belichten. Ze relateert de betekenis van een lage/dalende opkomst voor de verbondenheid tussen burgers en politiek systeem enigszins. Hieruit volgt echter *niet* dat het stemmen bij verkiezingen een achterhaald democratisch gebruik is geworden. Voor het democratisch gelijkheidsideaal is het belang van stemmen bij verkiezingen onveranderd groot. Andere vormen van politieke betrokkenheid lijken

vooral nog geen duidelijke bijdrage te leveren aan het realiseren van dit gelijkheidsideaal.

Ontwikkelingen in opkomst in Nederland

Het verloop van de feitelijke opkomst

Over opkomst bij verkiezingen kunnen diverse cijfers worden gepresenteerd. In enquêtes wordt in dit verband vaak de opkomstgeneigdheid gemeten, door de respondent te vragen of deze zal gaan stemmen indien er op dat moment verkiezingen worden gehouden. Andere mogelijkheden zijn: vragen naar de stemintentie bij een aankomende verkiezing, of vragen naar het stemgedrag bij een recente verkiezing. Met het oog op de doelstelling van dit hoofdstuk - het verloop van opkomst bij verkiezingen beschrijven - is gekozen voor het gebruik van feitelijke opkomstcijfers (vergelijk Janssen e.a. 1998).

Allereerst wordt het verloop van de opkomst per soort verkiezing beschreven, achtereenvolgens voor de Tweede Kamer, Provinciale Staten, gemeenteraden en Europees Parlement. Daarna zal worden ingegaan op de verschillen in opkomst tussen de soorten verkiezingen, waarbij enkele cijfers met betrekking tot verkiezingsopkomst per soort verkiezing en per provincie aan de orde komen.

De Tweede Kamer

Nederland kende vanaf de invoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1917 tot 1970 een opkomstplicht. Ten tijde van de opkomstplicht lag de opkomst stevast boven ruim boven de 90%. Direct na de afschaffing van de opkomstplicht in 1970 is het opkomstpercentage gezakt tot ongeveer 79% (zie tabel 1). Na deze val van maar liefst 16% (van 95% in 1967 naar 79% in 1971) is het opkomstpercentage voor de Tweede Kamer in twee verkiezingen weer opgeklommen tot 88% in 1977. Bij de volgende verkiezingen in 1981 en 1982 dalen de opkomstcijfers opnieuw, maar er is een kleine opleving in 1986 (opkomst 86%). Pas daarna lijkt zich een neerwaartse trend af te tekenen in de opkomstpercentages met het voorlopige dieptepunt in 1998 (opkomst 73%).

Tabel 1 Opkomstpercentages bij verkiezingen voor de Tweede Kamer, 1967 – 1998

	1967	1971	1972	1977	1981	1982	1986	1989	1994	1998
Opkomst %	95,0	79,1	83,5	88,0	87,0	81,0	85,8	80,3	78,8	73,3

Vooralsnog wordt hier voorzichtig gesproken van een neerwaartse trend, omdat het opkomstpercentage vóór 1986 steeds na twee verkiezingen weer op een relatief hoog niveau lag en omdat er sinds die laatste opleving in 1986 voor de Tweede Kamer nog maar drie verkiezingen gehouden zijn. Toch is er een aantal omstandigheden die op een dalende trend wijzen. Zo is de opkomst na iedere daling nooit meer op het niveau van de verkiezingen ten tijde van de opkomstplicht gekomen. Het is zelfs zo dat de opkomstpercentages na iedere daling nooit op het niveau van de vorige piek terecht komen. Het verloop van de pieken in opkomst sinds 1967 ziet er als volgt uit: 95% (1967) - 88% (1977) - 86% (1986). Tenslotte is het opkomstpercentage van de laatste verkiezingen, in 1998, een dieptepunt. Het verschil met de laatste piek, in 1986, is ruim 13% en komt daarmee aardig in de buurt van de eerste grote val na 1970, van 16%. Geconcludeerd kan worden dat de opkomst voor de verkiezingen voor de Tweede Kamer is gedaald en dat er tevens aanwijzingen zijn voor een neerwaartse trend.

Provinciale Staten

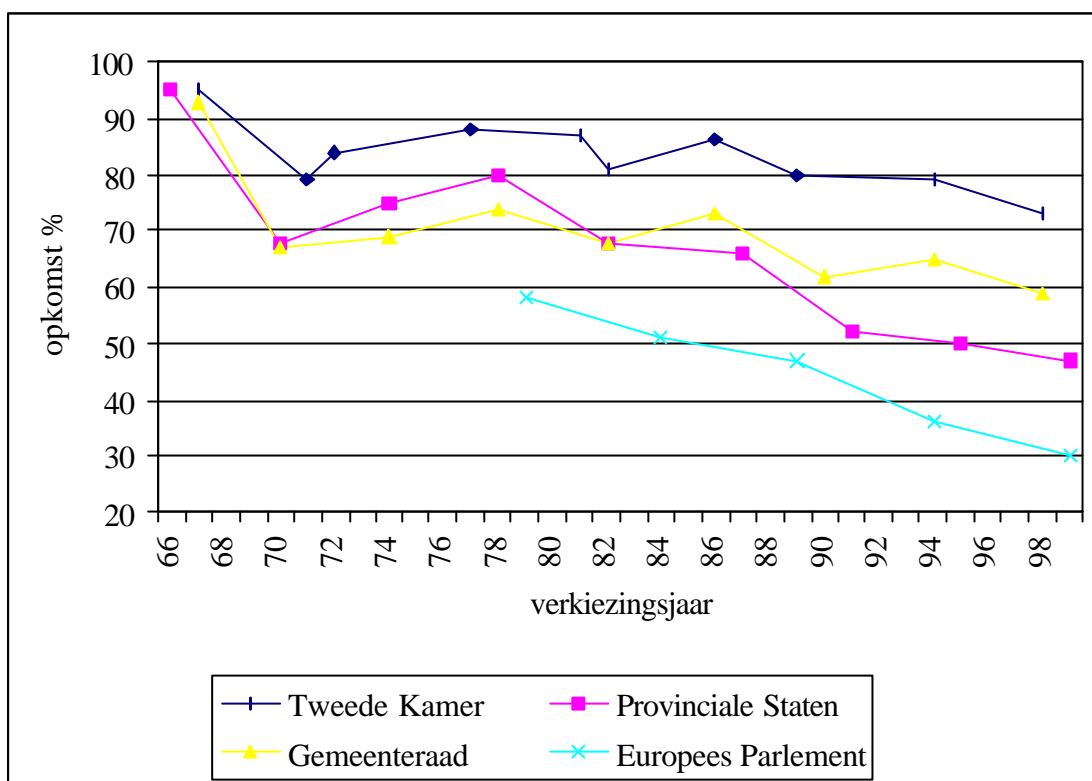
Het beeld van opkomstpercentages ziet er voor de Provinciale Statenverkiezingen beduidend negatiever uit dan voor de Tweede Kamerverkiezingen. Direct na de afschaffing is de opkomst gedaald met 27% van 95% in 1966 naar 68% in 1970 (zie tabel 2). In de volgende twee verkiezingen klimt dat percentage weer op tot bijna 80% in 1978. Vervolgens is de opkomst bij elke volgende Provinciale Statenverkiezing lager dan bij de vorige. De grootste sprongen naar beneden zijn daarbij 6% (1978 - 1982) en 14% (1987 - 1991).

Tabel 2 Opkomstpercentages bij verkiezingen voor Provinciale Staten, 1967 - 1999

	1966	1970	1974	1978	1982	1987	1991	1995	1999
Opkomst %	95,0	68,1	67,8	74,4	68,4	66,3	52,3	50,2	47,1

Wordt bij de Tweede Kamerverkiezingen nog voorzichtig gesproken van een neerwaartse trend, voor Provinciale Staten is de opkomst na 1978 steevast gedaald. Het ligt voor de hand om in dit geval te spreken van een neerwaartse trend. Met het dieptepunt van 47% in 1999 is een verschil ontstaan van 48% ten opzichte van de opkomst in 1966, toen de opkomstplicht nog van kracht was.

Figuur 1 Het verloop van de opkomst bij verkiezingen in percentages.

De gemeenteraden

Anders dan bij niet-lokale verkiezingen, mogen sinds 1986 niet-Nederlanders die langer dan vijf jaar legaal in Nederland verblijven, stemmen bij lokale verkiezingen. Hierdoor is het aantal kiesgerechtigden bij lokale verkiezingen groter dan bij provinciale en nationale verkiezingen.

Evenals bij de opkomst voor de Provinciale Statenverkiezingen, is de opkomst voor gemeenteraadsverkiezingen flink gedaald na de afschaffing van de opkomstplicht. Is de opkomst in 1967 nog 93%, de opkomst in 1970 bedroeg nog slechts 67% van de kiesgerechtigden. In lichtere mate dan bij Provinciale Staten en de Tweede Kamer klimt het opkomstpercentage voor de gemeenteraad op tot krap 74% in 1978. Vervolgens hebben de opkomstcijfers voor de gemeenteraad een alternerend verloop: in 1982 is de opkomst gedaald, in 1986 is een kleine opleving in de opkomst, in 1990 is de opkomst weer flink gedaald en in 1994 is er sprake van een lichte stijging, in 1998 tenslotte is het opkomstpercentage lager dan ooit, namelijk nog geen 60%.

Tabel 3 Opkomstpercentages bij verkiezingen voor de gemeenteraden, 1967 - 1998

	1966	1970	1974	1978	1982	1986	1990	1994	1998
Opkomst %	93,0	67,2	69,1	73,7	68,3	73,2	62,3	65,3	58,9

Doordat het opkomstpercentage direct na de afschaffing van de opkomstplicht sterk is gedaald en de opleving na twee verkiezingen in 1978 niet zo sterk was als voor Provinciale Staten of de Tweede Kamer, zijn de opkomstpercentages voor de gemeenteraadsverkiezingen wel duidelijk gedaald, maar de neerwaartse trend is, mede door de alternerende reeks, wat meer verborgen. Het verschil met de piek in 1978 is echter 14% en het verschil met de opkomst in 1966 is maar liefst 33%. Dat laatste verschil ligt 11% hoger dan bij de Tweede Kamerverkiezingen en 12% lager dan bij de Provinciale Statenverkiezingen. De gemeenteraadsverkiezingen nemen in dat opzicht een middenpositie in.

Het Europees Parlement

De geschiedenis van verkiezingen voor het Europees Parlement is nog vrij jong en is geheel van na de opkomstplicht. De opkomstcijfers liggen met 58% in 1979 meteen een stuk lager dan de opkomstcijfers voor elke andere verkiezing (hierover meer in de volgende paragraaf). Vanaf de eerste verkiezingen voor het Europees Parlement is de opkomst alleen maar gedaald met sprongen van ruim 3% tot ruim 11%. De opkomst bij de laatste verkiezingen in 1999 is niet alleen het laagst van alle Europese verkiezingen, maar tevens het laagst van alle algemene verkiezingen die ooit gehouden zijn in Nederland.

Tabel 4 Opkomstpercentages bij verkiezingen voor het Europees Parlement, 1979-1999

	1979	1984	1989	1994	1999
Opkomst %	57,8	50,6	47,2	35,6	29,9

Verschillen in opkomst en soort verkiezing

De opkomst bij verkiezingen heeft per soort verkiezingen een verschillend verloop. Ten eerste bestaat er een soort rangorde tussen de soorten verkiezingen (zie figuur 1). Aan kop staan de Tweede Kamerverkiezingen, die vanaf 1970 de hoogste opkomst laten zien en onderaan staan

steevast de verkiezingen voor het Europees Parlement. De gemeenteraadsverkiezingen en de verkiezingen voor Provinciale Staten nemen een middenpositie in.

In veel moderne Westerse landen is het verschil in opkomst tussen verkiezingen voor het nationale parlement en alle andere verkiezingen dermate groot, dat de laatste in de literatuur inmiddels door het leven gaan als *second order national elections* (Reif & Schmitt 1980). Daarmee wordt bedoeld dat dergelijke verkiezingen geen eigen arena lijken te hebben met duidelijke eigen kenmerken, maar dat de opkomst en uitslag worden bepaald door de issues en politici uit de nationale politiek. In Nederland lijken vooral de verkiezingen voor Provinciale Staten en voor het Europees parlement aan de kwalificatie ‘tweederangs nationale verkiezing’ te voldoen. De opkomst voor verkiezingen voor het Europees parlement wordt daarbij dan ook nog eens negatief beïnvloed door de *timing* van deze verkiezingen in Nederland ten opzichte van Tweede Kamerverkiezingen. Europese verkiezingen hebben alleen in 1989 plaatsgevonden in de aanloop naar een Tweede Kamerverkiezing – in de andere jaren vonden de Europese verkiezingen hetzij na de Kamerverkiezingen (1994), hetzij in een jaar zonder Kamerverkiezingen (1979, 1984, 1999) plaats. Uit onderzoek is gebleken dat de opkomst bij *second order elections* hoger is indien deze plaatsvinden in de aanloop naar de *first order election* (Franklin, Van der Eijk & Oppenhuis 1996).

Ten tweede is de opkomst niet gelijkmatig gedaald. Voorzover er sprake is van een daling bij de Tweede Kamerverkiezingen, verloopt deze langzamer dan bij de andere verkiezingen. Sinds 1986 is de opkomst voor nationale verkiezingen met 12% gedaald, terwijl de opkomst voor de andere verkiezingen met ruim 14% (Gemeenteraad), ruim 19% (Provinciale Staten) en met 21% (Europees Parlement) zijn gedaald.

Tenslotte een punt dat uit de hier getoonde cijfers niet blijkt: er treden in Nederland ook verschillen in opkomst op per provincie. De interprovinciale verschillen voor nationale verkiezingen lopen op tot 13% (in 1982). Voor Provinciale Statenverkiezingen is dat ruim 17% in 1982 en de gemeenteraad neemt een middenpositie in met een maximaal interprovinciaal verschil van 13% in 1986. De rangorde van de opkomst per soort verkiezing is echter in alle provincies, behalve in Limburg, gelijk (Janssen e.a. 1998).

Opkomst een probleem?

Moet op basis van de getoonde cijfers de opkomst in Nederland nu als een probleem worden aangemerkt? Of dat zo is, hangt uiteraard af van de maatstaven die men wenst te hanteren voor het functioneren van de democratie. Hierover bestaan zoals gezegd grofweg twee soorten opvattingen.

In de eerste plaats zijn er mensen die menen dat een daling van de opkomst bij verkiezingen geen probleem is zolang er geen aanwijzingen zijn dat de niet-stemmers andere beleids- en partijvoorkeuren hebben dan de stemmers. In dat geval zou een opkomst van 100% immers geen enkel verschil hebben gemaakt voor de uitslag van de verkiezingen. In deze opvatting wordt het *instrumentele* aspect van verkiezingen centraal gesteld. Verkiezingen zijn in die visie allereerst een mechanisme om politieke vertegenwoordigers te kiezen op basis van de beleidsprogramma's die de partijen en kandidaten uitdragen.

Bestrijders van dit soort opvattingen wijzen op de sociaal-economische kenmerken van niet-stemmers. Zij beweren dat deze zo anders zijn dan die van de stemmers, dat het onwaarschijnlijk is dat niet-stemmers dezelfde beleidsvoorkeuren zouden hebben.

De tweede soort opvattingen benadrukken juist het expressieve aspect van verkiezingen. Verkiezingen zijn allereerst een mechanisme om de politieke participatie van de gehele (kiesgerechtigde) bevolking te bewerkstelligen. Dit is een nastrevenswaardig doel want het stemmen bij verkiezingen is een aspect van volwaardig burgerschap, van het volwaardig functioneren van individuen als leden van een samenleving. In deze soort opvattingen is een lage opkomst altijd een probleem, ongeacht de inhoud van het overheidsbeleid en ongeacht de mogelijkheid dat burgers niet stemmen uit tevredenheid met de gang van zaken.

Welke soort opvattingen men ook laat prevaleren, een dalende opkomst wordt algemeen gezien als een probleem. Als het niet een empirisch probleem is van vertekende vertegenwoordiging (eerste soort), dan is het een normatief probleem van onvolwaardig burgerschap (tweede soort). We hebben vastgesteld dat de opkomst bij alle verkiezingen voor vertegenwoordigende organen in Nederland tenminste sinds het midden van de jaren tachtig een dalende trend vertoont. De huidige opkomstcijfers in Nederland moeten derhalve als een probleem worden beschouwd.

Enkele resultaten van eerder onderzoek

Van beschrijven naar verklaren

Onderzoek doen naar de opkomst bij verkiezingen is op zichzelf een eenvoudige zaak mits we tevreden zijn met zuivere *beschrijving* van opkomst. De opkomst bij verkiezingen wordt in Nederland per stembureau geregistreerd en toegankelijk gemaakt voor onderzoeksdoeleinden. Het beschrijven van opkomst is daarom niet moeilijk, en kan vrijwel foutloos gebeuren.

Wanneer het doel echter is om opkomst te *verklaren* doemen er enkele grote problemen op.

Allereerst is het al dan niet gaan stemmen bij verkiezingen een vorm van individueel gedrag, dat omgeven is door een groot aantal institutionele, politieke, motivationele en sociale randvoorwaarden. Omdat het om individueel gedrag gaat, moeten verklaringen voor het al dan niet stemmen primair worden gezocht in factoren die dit individuele gedrag kunnen beïnvloeden. Dit kunnen individuele factoren zijn, zoals iemands opleiding of politieke interesse zijn, maar ook eigenschappen van de juridische, sociale of politieke context van burgers. Bij dit laatste kan worden gedacht aan het kiesstelsel, de buurt waarin men woont, of het politieke belang dat aan de verkiezingen wordt gehecht. Met andere woorden: individueel gedrag (al dan niet stemmen) moet worden verklaard met behulp van factoren op verschillende niveau, zowel individu als systeem.

Bij het verklaren van individueel gedrag kan voorts niet worden volstaan met alleen te kijken naar aggregaten van kiesgerechtigden (stembureaus, wijken of gemeenten), en daaruit conclusies te trekken over individuele kiezers. De reden hiervoor is dat het logisch onmogelijk is om vanuit uitspraken over aggregaten (bijvoorbeeld: 'in buurten met een hoge welstand is de opkomst gemiddeld 10% hoger dan in buurten met een lage welstand') te komen tot uitspraken over individuen (bijvoorbeeld: 'rijke mensen stemmen vaker dan arme'). Immers, hoe onwaarschijnlijk het ook is, niet uitgesloten kan worden dat het juist de armen in buurten met hoge welstand zijn, die gaan stemmen. Miskennen van deze logische onmogelijkheid staat bekend als de 'ecological fallacy' of 'fallacy of the wrong level': het op basis van analyseresultaten op een hoger aggregatieniveau ten onrechte trekken van conclusies over een lager aggregatieniveau. Deze 'fallacy' of denkfout kan alleen afdoende worden ontweken door individueel gedrag te verklaren met behulp van analyses op het niveau van het individu. De keuze van het individuele analyseniveau brengt echter weer nieuw problemen met zich mee.

Vanuit democratisch oogpunt is een van de grote verworvenheden van moderne verkiezingen het feit dat ze niet alleen vrij, maar ook geheim zijn. Deze vrijheid en geheimhouding van verkiezingen hebben niet alleen betrekking op de vraag *wat* men stemt, maar ook op de vraag *of* men stemt. Dit heeft in Nederland tot gevolg dat de opkomst bij verkiezingen niet direct op individueel niveau kan worden geobserveerd. Het is in het algemeen niet toegestaan om na de verkiezingen lijsten met kiesgerechtigden in te zien, en te bestuderen wie wel of niet heeft gestemd. Om individueel gedrag met betrekking tot opkomst te achterhalen, zijn we derhalve aangewezen op indirecte waarnemingen.

De meest gebruikelijke manier om individueel opkomstgedrag te achterhalen, is het de burgers zelf te vragen. Het is echter mogelijk dat de antwoorden op deze vraag niet overeenkomen met het werkelijke opkomstgedrag. Mensen zeggen iets anders te zullen doen dan ze in werkelijkheid doen, mensen vergeten wat ze gedaan hebben, of geven een sociaal wenselijk antwoord. En tenslotte is het mogelijk dat mensen eerder geneigd zijn om aan onderzoek naar opkomst en andere politieke gedragingen mee te doen als ze ook stemmen. Sterke aanwijzingen voor dit laatste zijn in het NKO 1998 gevonden (Aarts & Van der Kolk 1999).

Al met al doen zich nogal wat moeilijkheden voor wanneer men opkomstgedrag wil verklaren. Dit is zonder twijfel ook één van de belangrijkste redenen waarom er nog maar relatief weinig bekend is over de redenen waarom mensen wel of niet stemmen bij verkiezingen.

Voorbij de perifere niet-stemmer

In ouder onderzoek naar niet-stemmers worden dezen vaak in een aantal opzichten als ‘perifeer’ gekarakteriseerd (Lipset 1959; Schmitt & Mannheim 1991). Dit perifere karakter komt onder meer tot uiting in:

- Leeftijd: niet-stemmers zijn vaak jong, of juist oud
- Opleiding: niet-stemmers zijn vaak minder goed opgeleid
- Beroep: niet-stemmers oefenen vaak beroepen uit met betrekkelijk weinig prestige
- Politieke kennis: niet-stemmers weten vaak minder over politiek
- Politieke interesse: niet-stemmers zijn vaak minder politiek geïnteresseerd.

Niet-stemmers, zo is de boodschap, staan met één been buiten de politieke gemeenschap waarin de verkiezingen plaatsvinden.

Aanwijzingen dat het beeld van de perifere niet-stemmer correct is, zijn er legio. Leeftijd en opleiding zijn evenals politieke interesse en politieke kennis telkens terugkerende verklarende variabelen van opkomst. Bij leeftijd wordt ook erg vaak het zojuist aangehaalde, niet-lineaire effect (zowel jongeren als ouderen stemmen minder vaak) gevonden, zij het dat jongeren meer neiging

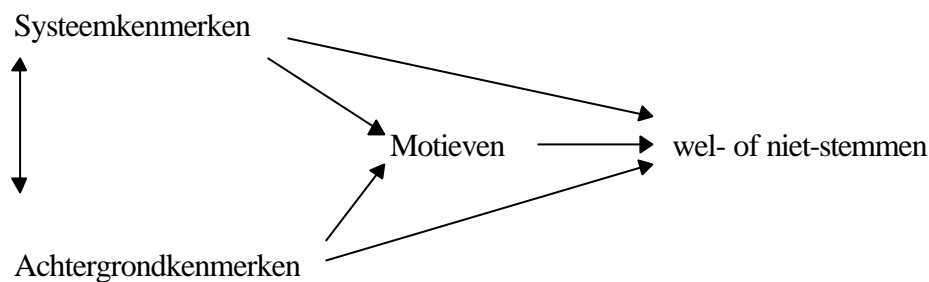
lijken te hebben om thuis te blijven dan ouderen. In aanvulling op het bovengenoemde rijtje verklarende factoren, kan bovendien nog de kerkelijkheid van burgers worden genoemd. In de meeste Europese landen hangt een frequente kerkbezoek sterk samen met het gaan stemmen bij verkiezingen.

Hoewel de bevindingen met betrekking tot de perifere niet-stemmer zeer relevant zijn voor ons onderzoek, kunnen we hier niet volstaan met dit beeld. De kenmerken waarin de niet-stemmer in dit beeld verschilt van de stemmer zijn niet alleen een selectieve greep uit de mogelijke verklaringen van opkomst, waarbij contextuele factoren veronachtzaamd worden. Ook leveren de genoemde kenmerken van de niet-stemmers nauwelijks aanknopingspunten op voor een beleid gericht op opkomstbevordering. Het bieden van dergelijke aanknopingspunten is één van de doelstellingen van dit onderzoek.

Voor dit onderzoek zullen we een indeling hanteren in *drie hoofdcategorieën* van verklaringen voor opkomst. Deze hoofdcategorieën zijn:

- *Motieven*. Het dichtste bij de feitelijke beslissing om al dan niet te gaan stemmen, staan de motieven die burgers voor deze beslissing aanvoeren. Dergelijke motieven kunnen zeer uiteenlopend zijn. De één stemt niet omdat zij meent dat stemmen haar persoonlijk niets oplevert; de ander stemt juist wel omdat hij stemmen als een plicht tegenover de samenleving ziet.
- *Achtergronden*. Demografische en sociaal-economische kenmerken van burgers zijn een tweede soort verklaringen voor opkomst. Deze verklaringen staan iets verder af van de eigenlijke beslissing om al dan niet te gaan stemmen. Tot dit soort verklaringen kunnen ook sommige kenmerken van de omgeving van de burger worden gerekend, zoals de welstand van de buurt waarin men woont.
- *Systeem*. Kenmerken van het systeem waarin verkiezingen plaatsvinden staan eveneens verder weg van de opkomstbeslissing dan de motieven. Bovendien zijn systeemkenmerken, waaronder we zowel kenmerken van het kiessysteem als kenmerken van het partijsysteem verstaan, voor alle burgers eigenlijk een constant gegeven: het gaat om kenmerken die eigenlijk alleen kunnen worden vergeleken wanneer verschillende systemen met elkaar worden vergeleken. Dit laatste zal hier niet gebeuren, wel zullen we een manier bespreken om binnen één systeemcontext iets te kunnen zeggen over de invloed van systeemkenmerken.

De invloed van deze drie hoofdcategorieën op het al dan niet stemmen bij verkiezingen kan schematisch als volgt worden voorgesteld:

Dit model zal als leidraad dienen voor de later te rapporteren analyses. De drie hoofdcategorieën van verklaringen worden nu eerst afzonderlijk besproken.

Motieven

Onderzoek naar de motieven om al dan niet te stemmen bij verkiezingen heeft de afgelopen veertig jaar nadrukkelijk in het teken gestaan van de zogenaamde *stemparadox*. Hierin wordt een notie van rationeel gedrag gekoppeld aan de beslissing om al dan niet te stemmen. De *stemparadox* wordt toegeschreven aan de politiek-econoom Anthony Downs (1957).

Volgens Downs moeten burgers voor het stemmen bij verkiezingen een keuze maken tussen het al dan niet vergaren van politieke informatie. Dat is een bezigheid die tijd en vaak ook moeite kost. De kans dat je stem van doorslaggevend belang zal zijn, is echter in een grote groep kiezers verwaarloosbaar klein. Derhalve loont het niet om politieke informatie te verzamelen. Volgens Downs zullen burgers wellicht wel stemmen, om wat voor reden dan ook, maar niet op basis van politieke informatie.

Door navolgers van Downs is deze informatieparadox al snel gewijzigd in een echte *stemparadox*. Zij stellen niet alleen dat het verzamelen van politieke informatie niet loont, maar beschouwen ook het stemmen zelf als irrationeel, gezien de verwaarloosbare kans dat je stem er echt toe doet, te weten: de verkiezingsuitslag beslissend beïnvloedt. Daarmee wordt voorbij gegaan aan de motieven die burgers zelf kunnen hebben voor het al dan niet stemmen bij verkiezingen (Pellikaan & Aarts 1999). Het stemmen bij verkiezingen is hiermee een probleem voor de rationele keuzetheorie geworden, terwijl deze theorie juist zou moeten helpen bij het verklaren van opkomst.

Veel onderzoekers hebben zich bezig gehouden met de *stemparadox*, maar de bijdrage van dit onderzoek aan de verklaring van opkomst is niet helder. In een overzichtsartikel over opkomst noemen de Amerikaanse politicologen Dalton en Wattenberg de theorie over opkomst die uitgaat van deze *stemparadox* daarom ‘ . . . probably the least useful theory in understanding turnout’ (1993, 211).

Onderzoek naar de motieven van burgers om al dan niet te stemmen heeft vooralsnog, behalve paradoxen, weinig opgeleverd. In het onderstaande zullen we niettemin een poging doen om wat meer te kunnen zeggen over de motieven achter opkomst.

In een wat bredere opvatting over motieven voor opkomst passen ook politieke *kennis* en attitudes zoals politieke *interesse*. Zowel interesse als kennis hebben een bekende, positieve invloed op het gaan stemmen. Hoewel er veel minder vaak naar wordt verwezen, kan hierbij verder worden gedacht aan de mate van politieke *doeltreffendheid* die burgers zichzelf toedichten, en aan hun politieke *zelfvertrouwen* en *cynisme*.

Samenvattend zal voor de volgende motieven hun invloed op het al dan niet stemmen worden onderzocht:

- Een serie van zeven directe motieven voor het al dan niet stemmen
- Politieke interesse (bevordert opkomst)
- Politieke kennis (bevordert opkomst)
- Politieke doeltreffendheid (bevordert opkomst)
- Politiek zelfvertrouwen (bevordert opkomst)
- Politiek cynisme (bemoeilijkt opkomst).

Achtergrondkenmerken

Over de invloed van achtergrondfactoren op opkomst is hierboven al het een en ander gezegd. De perifere niet-stemmer zou worden gekenmerkt door leeftijd (jong, of juist oud), opleiding (laag) en kerkelijkheid (geen).

Deze verbanden van al dan niet stemmen met een aantal achtergrondkenmerken keren in vrijwel alle empirisch onderzoek terug (bijvoorbeeld Topf 1995a; Miller & Shanks 1996; Van der Eijk, Franklin & Oppenhuis 1995).

Van leeftijd wordt dikwijls een zogenaamd curvilineair effect gerapporteerd op opkomst. Hiermee wordt bedoeld dat niet simpelweg mensen met het klimmen van de jaren evenredig meer neigen tot stemmen (een lineair effect), maar dat personen ouder dan, zeg, 75 jaar ook weer minder geneigd zijn te stemmen. Voor mensen met een hogere leeftijd kan de gang naar de stembus een relatief zware belasting vormen. De relatie tussen leeftijd en stemgedrag is echter doorgaans veel duidelijker voor jongeren dan voor ouderen.

Bovendien speelt bij deze leeftijd vaak nog een andere factor een rol. Dit is de generatie waartoe mensen behoren. Hoe deze generaties worden omschreven, hangt af van het precieze onderzoeksdoel. Bij onderzoek naar opkomst speelt de afschaffing van de opkomstplicht in 1970

een belangrijke rol. In Nederland is inmiddels een groot deel van de kiesgerechtigden opgegroeid in de tijd waarin de opkomstplicht al niet meer bestond. Zij zijn, met andere woorden, opgegroeid onder een ander normenstelsel dan hun ouders, die het stemmen nog als een plicht beschouwden. In Nederland lijken de generaties van na de opkomstplicht (ruwweg personen die na het midden van de jaren vijftig geboren zijn) systematisch minder vaak te stemmen dan de oudere generaties (Smeets, n.d.). Aangezien we ons in dit onderzoek beperken tot een dwarsdoorsnede van de kiesgerechtigde bevolking in één jaar, zullen we dergelijke generatie-effecten verder buiten beschouwing laten.

Een hogere opleiding is in vrijwel alle empirische onderzoek verbonden met een hogere opkomst. In de recente *Sociale en Culturele Verkenningen 1999* blijkt de opleiding de belangrijkste voorspeller van de stemgeneigdheid te zijn (SCP 1999, 33).

De frequentie van kerkbezoek hangt samen met de leeftijd van burgers, maar blijkt tevens een zelfstandige invloed te hebben op de vraag of men al dan niet gaat stemmen. Deze samenhang kan op verschillende manieren worden uitgelegd. Godsdienstige mensen zijn wellicht traditioneler, of meer gezagsgetrouw ingesteld dan anderen, en zullen daarom eerder hun stem uitbrengen. Ook uiterlijk toont de gang naar de kerk een gelijkenis met de gang naar de stembus – wie het één doet, is wellicht ook meer geneigd om het ander niet te laten.

Naast deze factoren op individueel niveau, worden in verklaringen van opkomst ook vaak verwijzingen gevonden naar factoren op buurt- of gemeenteniveau. De stedelijkheidsgraad van de gemeente, de regio waarin men woont en de welstand van buurten worden aangevoerd als relevante factoren voor het verklaren van opkomst.

Hierbij is echter voorzichtigheid geboden. Dit soort omgevingsfactoren bieden een uitweg wanneer er geen individuele factoren voorhanden zijn, dat wil zeggen: wanneer men geen gebruik maakt van enquêtemateriaal. In die gevallen moet men zich behelpen met geaggregeerde gegevens over buurten, gemeenten of provincies. De omgevingsfactoren blijven hierbij echter meestal benaderingen van de individuele factoren waar het werkelijk om gaat – het al dan niet stemmen is immers een vorm van individueel gedrag. Het is mogelijk dat kenmerken van de omgeving van de kiesgerechtigden een zelfstandige invloed hebben op de opkomstgeneigdheid. De beschikbare gegevens zijn echter doorgaans te grof om dit soort werkelijke omgevingseffecten te kunnen onderzoeken.

Voor beleidsdoeleinden is het juist weer aantrekkelijk om conclusies te hebben waarin verwezen wordt naar kenmerken van de omgeving. Wijken en gemeenten zijn voor beleidsdoeleinden meestal beter zichtbaar en benaderbaar dan individuele kiezers.

In dit onderzoek kiezen we voor een benadering waarin eerst de invloed van individuele achtergrondkenmerken op opkomst wordt onderzocht. Daarbij zal behalve naar de reeds genoemde factoren, ook worden gekeken naar de invloed van het huishoudinkomen en van geslacht (man of vrouw). Op deze manier wordt de kans klein dat mogelijk relevante achtergrondfactoren over het hoofd worden gezien. Daarna zal gekeken worden wat kenmerken van de buurt en gemeente nog hebben toe te voegen aan deze individuele achtergrondkenmerken.

De te onderzoeken variabelen zijn derhalve:

- Leeftijd (effect mogelijk curvilineair)
- Opleiding (bevordert opkomst)
- Kerkbezoek (bevordert opkomst)
- Inkomen (bevordert mogelijk opkomst)
- Geslacht (geen verwachting over effect op opkomst)
- Welstand van de buurt (bevordert opkomst)
- Stedelijkheid van de gemeente (bemoeilijkt opkomst)
- Regio (In de westelijke en zuidelijke provincies is de opkomst lager).

Systeemkenmerken

Verklaringen waarin aspecten van het politieke systeem een rol spelen zijn er in twee hoofdcategorieën:

- Kenmerken van het kiesstelsel
- Kenmerken van het partijstelsel

Onder de kenmerken van het kiesstelsel wordt bijvoorbeeld verstaan: welk kiessysteem wordt gehanteerd, evenredige vertegenwoordiging, territoriale vertegenwoordiging, of een combinatie van beide; vinden de verkiezingen plaats op een doordeweekse dag of in het weekeinde (meestal zondag); hoe lang zijn de stembureaus op de verkiezingsdag geopend. Ook de vraag of er een opkomstplicht van kracht is, levert uiteraard een belangrijk kenmerk van het kiesstelsel op.

Of deze kenmerken nu invloed hebben op de opkomst, kan natuurlijk niet worden vastgesteld als we ons beperken tot één politiek systeem. Binnen een systeem zijn de systeemkenmerken immers altijd hetzelfde. Onderzoek naar systeemkenmerken gaat daarom vrijwel altijd uit van een vergelijking van verschillende systemen. Dat is een andere opzet dan de opzet die in het vervolg van dit rapport is gekozen. Niettemin zijn de resultaten van onderzoek naar systeemkenmerken wel relevant voor onze vraagstelling.

Uit onderzoek naar de determinanten van de opkomst bij de Europese verkiezingen van 1989 concluderen Franklin, Van der Eijk & Oppenhuis (1996) dat, behalve het bestaan van een

opkomstplicht, ook de proportionaliteit van het kiesstelsel en de dag waarop de verkiezingen gehouden zijn van invloed zijn op de opkomst. Verkiezingen op zondag brengen een hogere opkomst met zich mee dan verkiezingen op andere dagen. Verkiezingen in een systeem van evenredige vertegenwoordiging laten eveneens een hogere opkomst zien dan verkiezingen onder andere kiesstelsels.

In het vorige hoofdstuk is al gewezen op het belang voor de opkomst van de timing van zogenaamde ‘second order’ verkiezingen (in Nederland met name Europese verkiezingen en verkiezingen voor Provinciale Staten) ten opzichte van de parlementsverkiezingen.

In een analyse van 324 parlementsverkiezingen in 91 landen tussen 1972 en 1995 concluderen Blais & Dobrzynska (1998) eveneens dat een systeem van evenredige vertegenwoordiging hogere opkomstcijfers met zich meebrengt. Zij wijzen hiernaast op het belang van enkele aspecten van het partijstelsel.

Blais & Dobrzynska vinden allereerst dat de opkomst hoger is als verwacht wordt dat het verschil tussen de belangrijkste partijen kleiner is. Hoe spannender de race, met andere woorden, des te hoger de opkomst. Echter, in een systeem met een gefragmenteerd partijstelsel zoals Nederland is het moeilijk om deze ‘race’ te vertalen in een bruikbare verwachting. In meerpartijssystemen (in tegenstelling tot tweepartijssystemen) wordt enerzijds een hogere opkomst verwacht aangezien de burgers meer mogelijkheden hebben om hun politieke voorkeuren uit te drukken in een keuze voor een partij. Anderzijds is in meerpartijssystemen de verbinding tussen de stemverdeling en de verdeling van politieke macht in de regering vaak nogal onduidelijk, en dat zou de opkomst weer kunnen drukken. Uit hun analyses concluderen Blais & Dobrzynska (1998, 249) dat uiteindelijk het effect van een meerpartijstelsel op de opkomst negatief is.

Deze systeemvariabelen krijgen, zoals gezegd, pas betekenis in een vergelijking van verschillende politieke systemen. Onze onderzoeksopzet laat een dergelijke vergelijking niet toe. Wel is getracht door het ‘vertalen’ van sommige systeemkenmerken naar het individuele niveau toch enige conclusies over hun invloed op opkomst te kunnen trekken. De te hanteren systeemkenmerken zijn:

- Gepercipieerde onduidelijkheid van het partijstelsel (bemoeilijkt opkomst)
- Binding met een politieke partij (bevordert opkomst)
- Voorkeur voor een alternatieve wijze van stemmen (bemoeilijkt opkomst).

Enige andere systeemkenmerken zullen ook ter sprake komen.

Laten we de in dit hoofdstuk gesignaleerde mogelijke verklaringen van opkomst nog eens op een rij zetten:

- Een serie van zeven directe motieven voor het al dan niet stemmen

- Politieke interesse (bevordert opkomst)
- Politieke kennis (bevordert opkomst)
- Politieke doeltreffendheid (bevordert opkomst)
- Politiek zelfvertrouwen (bevordert opkomst)
- Politiek cynisme (bemoeilijkt opkomst)
- Leeftijd (effect mogelijk curvilineair)
- Opleiding (bevordert opkomst)
- Kerkbezoek (bevordert opkomst)
- Inkomen (bevordert mogelijk opkomst)
- Geslacht (geen verwachting over effect op opkomst)
- Welstand van de buurt (bevordert opkomst)
- Stedelijkheid van de gemeente (bemoeilijkt opkomst)
- Regio (In de westelijke en zuidelijke provincies is de opkomst lager)
- Gepercipieerde onduidelijkheid van het partijsysteem (bemoeilijkt opkomst)
- Binding met een politieke partij (bevordert opkomst)
- Voorkeur voor een alternatieve wijze van stemmen (bemoeilijkt opkomst)

In de analyses zullen deze motieven, achtergrondkenmerken en systeemkenmerken eerst afzonderlijk, en daarna gezamenlijk aan bod komen. In het volgende hoofdstuk gaan we eerst nader in op de te gebruiken gegevens en methoden.

Gegevens

Selectiviteit van de respons: hoe ernstig?

In dit onderzoek maken we gebruik van enquêtegegevens om de opkomst te onderzoeken. Daarvoor zijn in het vorige hoofdstuk al een aantal redenen gegeven: het al dan niet gaan stemmen is een vorm van individueel gedrag, en vanwege het geheime karakter van verkiezingen is dat individuele gedrag niet direct waarneembaar. Het gebruik van enquêtegegevens is echter allerminst een middel tegen alle kwalen. In kiezersonderzoek over de gehele wereld wordt de opkomst op basis van enquêtegegevens systematisch overschat. Dit komt onder andere doordat mensen die wel stemmen eerder geneigd zijn mee te doen aan enquêteonderzoek dan mensen die niet stemmen. Dit verschijnsel is bekend als *selectieve respons*. De vraag is hoe ernstig het is. In deze paragraaf gaan we kort in op enkele methodische aspecten van deze selectieve respons. De conclusie zal zijn dat er problemen optreden bij het veralgemeniseren van onze conclusies, maar dat we tevoren al wel kunnen zeggen in welke richting onze conclusies vertekend zullen zijn. Hierdoor zullen conclusies over het verband tussen opkomst en haar verklaringen met voldoende vertrouwen kunnen worden getrokken.

Net als bij alle verklarend onderzoek, is bij onderzoek naar opkomst de interne validiteit van causale uitspraken ('is het werkelijk zo dat factor X factor Y beïnvloedt?') van groot belang, terwijl externe validiteit een rol speelt bij de generaliseerbaarheid van de onderzoeksresultaten naar alle kiesgerechtigden (Swanborn 1987, 189). Voor het verkrijgen van externe validiteit is het gebruik van kanssteekproeven van belang, waarmee men kan voorkomen dat toevallige fouten optreden. Op dit punt ontstaan bij het onderzoek naar opkomst problemen, die niet alleen gevolgen hebben voor de externe validiteit, maar ook voor de interne validiteit. Om duidelijk te maken wat die problemen precies inhouden en wat de consequenties zijn voor de conclusies in het onderzoek, wordt allereerst een schema van Riley (ontleend aan Segers 1989, 112) gepresenteerd, waarin mogelijke foutentypen staan geordend (zie figuur 2 op de volgende bladzijde).

In dit onderzoek naar opkomst bij verkiezingen is sprake van een vertekening door *zelfselectie*, een verschijnsel dat optreedt in de fase van het bereiken van de steekproef (A3). Inmiddels is immers bekend dat personen met veel politieke interesse vaker bereid zijn aan een enquête over politieke onderwerpen mee te doen dan personen met weinig of geen politieke interesse (Aarts & Van der Kolk 1999; Voogt & Van Kempen 1999). Vervolgens zullen personen die politiek geïnteresseerd zijn, eerder geneigd zijn te gaan stemmen dan personen met weinig of

geen politieke interesse.

In dit onderzoek hebben we bovendien te maken met een herbenadering van respondenten in een zogenaamde *extra golf*: de steekproef bestond uit een panel dat in het kader van het NKO 1998 reeds voor twee mondelinge gesprekken en een schriftelijke vragenlijst is benaderd voor het NKO. Bij elke extra benadering van dezelfde mensen vallen personen af – de precieze cijfers komen verderop in dit hoofdstuk aan de orde. Het is eveneens waarschijnlijk dat enquêtemoedigheid vooral heeft toegeslagen bij de politiek minder

Figuur 2 Schema van Riley: Mogelijke fouten-typen per onderzoeksfase.

Onderzoeksfase	Mogelijke fouten-typen	
A Elementkeuze		
A1 Vaststelling van het kader	Er is vertekening mogelijk doordat het kader de theoretische populatie van onderzoekselementen niet dekt.	
A2 Trekking van de steekproef	a. Toevalsfouten (exact vast te stellen m.b.v. waarschijnlijkheidsrekening; b. Er is vertekening mogelijk doordat men er niet in slaagt het waarschijnlijkheidsmodel te benaderen.	<i>steekproef-fouten</i>
A3 Bereiken van gehele steekproef	a. Er is vertekening mogelijk door substituties door onderzoeker; b. Er is vertekening mogelijk door zelfselectie van de elementen (weigering, onbereikbaarheid).	
B Dataverzameling		
	Mogelijke fouten in waarneming en meting (role-effect, biased-viewpoint-effect).	
C Dataverwerking		
	Mogelijke fouten in verwerking bijv. bij codering, ponsen en tabellering.	<i>overige fouten</i>
D Analyse en interpretatie		
	Mogelijke fouten in berekening, weging en interpretatie.	
E Conclusies over theoretisch universum op basis van steekproefonderzoek		
		<i>totaal aantal fouten</i>

geïnteresseerden (vergelijk SCP 1999, 27). Het proces van zelfselectie kan op deze manier een versterkend effect gehad hebben, waarbij onder de respondenten na drie à vier selecties relatief veel politiek geïnteresseerden zijn overgebleven, die vaker naar de stembus gaan dan mensen die de enquête niet hebben ingevuld.

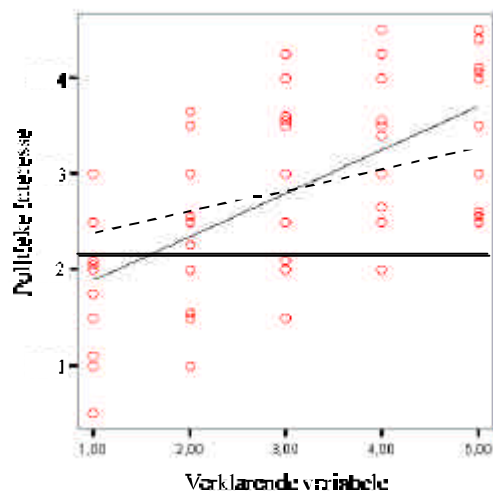
De vraag is, hoe ernstig de gevolgen hiervan zijn voor de validiteit van het onderzoek. Aangezien het al dan niet stemmen de centrale variabele is die we willen verklaren, treedt er in ieder geval een vertekening op de afhankelijke variabele. Welk effect heeft een dergelijke vertekening op

de resultaten van het onderzoek? Hoe dat effect er uitziet, hangt af van de vraag waarin we primair geïnteresseerd zijn.

- Voor een *beschrijvende analyse* is onherroepelijk sprake van een *overschatting* van het percentage wel-stemmers, aangezien de zelfselectie onder respondenten een relatief grotere groep politiek geïnteresseerden impliceert. Ook de overige beschrijvingen zullen een wat 'positiever' beeld opleveren dan in de werkelijkheid het geval zal zijn.
- Gaat het echter om *verklarende analyse* dan zal zelfselectie op de afhankelijke variabele een *onderschatting* van het causaal effect opleveren.

In figuur 3 (King, Keohane & Verba 1994, 131) wordt geïllustreerd hoe dit laatste effect, onderschatting van causale verbanden, tot stand komt. Op basis van een populatie zonder zelfselectie is een regressielijn berekend, aangegeven met de ononderbroken zwarte streep. De hoek die deze lijn maakt met de horizontale as, geeft de sterkte van het causale effect van de verklarende variabele op opkomst weer. Hoe groter die hoek, des te groter het causale effect.

Figuur 3 **Vertekening door zelfselectie**

In het extreme geval waarin we alleen personen in de steekproef krijgen die tenminste een behoorlijke kans hebben om te gaan stemmen (bijvoorbeeld omdat ze allemaal geïnteresseerd zijn in politiek), valt een categorie personen met lage waarden op de afhankelijke variabele buiten onze steekproef. De horizontale dubbele streep geeft aan dat alleen op basis van de waarnemingen boven die streep de regressielijn voor onze selectieve steekproef is berekend. Deze lijn is onderbroken getekend. De helling van de onderbroken regressielijn is vlakker dan die van de oorspronkelijke regressie op basis van de populatie. Dit betekent dat uitspraken over causale verbanden, met

opkomst als afhankelijke variabele, systematisch een *onderschatting* opleveren ten opzichte van het causale verband dat we in de werkelijkheid kunnen verwachten.

Selectie op de afhankelijke variabele is dus inderdaad problematisch voor het trekken van valide conclusies. Het feit dat we van tevoren weten *in welke richting* causale relaties en beschrijvende analyses zullen afwijken, betekent dat daarmee enigszins rekening kan worden gehouden in de conclusies over opkomst bij verkiezingen. In het geval van de onderschatting van gevonden causale relaties worden *fouten van de eerste soort*³ minder waarschijnlijk.

Het Nationaal Kiezersonderzoek 1998

Het NKO 1998 is een complex enquêteonderzoek. Voor de selectie van respondenten werd gestart met een representatieve steekproef uit de Nederlandse kiesgerechtigde bevolking. Hiervan verleende ongeveer de helft medewerking aan de eerste golf van vraaggesprekken, die in de vijf weken voorafgaande aan de verkiezingen van 6 mei 1998 werden gehouden. Na de verkiezingen is getracht om met zoveel mogelijk van deze (2101) respondenten een tweede gesprek te voeren: de tweede golf. Dit lukte bij 1814 personen. Aan het einde van dit tweede gesprek is aan deze mensen gevraagd, of zij in de toekomst wederom mochten worden benaderd voor een soortgelijk onderzoek. Daarvoor gaven 1731 personen toestemming. Tegelijkertijd werd aan het eind van het tweede gesprek een schriftelijke vragenlijst achtergelaten, die de respondenten zelf moesten invullen en terugsturen. Dit hebben 1199 respondenten ook daadwerkelijk gedaan. Deze schriftelijke vragenlijst vormde de derde golf van het NKO 1998.

Extra benadering in mei-juni 1999

De in het kader van dit onderzoek uitgevoerde extra benadering van de respondenten van het Nationaal Kiezersonderzoek 1998 was de vierde golf van interviews met deze mensen. De vierde golf, die in dit rapport een centrale plaats inneemt, bestond uit een nieuwe enquête onder de 1731 respondenten die in de tweede golf hadden aangegeven, dat zij opnieuw benaderd mochten worden. Voor zover van deze personen een telefoonnummer kon worden achterhaald, is geprobeerd hen

³ Een fout van de eerste soort houdt in dat de nulhypothese over een bepaald onderzocht verband, die doorgaans luidt dat er geen verband bestaat, ten onrechte wordt verworpen. Vanuit een conservatieve instelling tegenover het accepteren van theorieën wil men fouten van de eerste soort meestal liever vermijden dan fouten van de tweede soort, het ten onrechte verwerpen van de alternatieve hypothese dat er wel verband is tussen de onderzochte variabelen.

telefonisch te interviewen. Dit betrof 1508 personen, en in 929 gevallen is het interview inderdaad afgenomen. In de 223 gevallen waarin geen telefoonnummer kon worden achterhaald, is een schriftelijke vragenlijst opgestuurd die de respondenten zelf dienden in te vullen en terug te sturen. Deze vragenlijst, die qua inhoud geheel overeen komt met het telefonische interview, is opgenomen als bijlage bij dit tussenrapport. Van de 223 verstuurd vragenlijsten zijn er 80 ingevuld teruggestuurd (er zijn wegens de korte tijd die voor het veldwerk beschikbaar was, geen herinneringsbrieven verstuurd).

In totaal hebben (929 + 80 =) 1009 respondenten deelgenomen aan deze vierde golf van het NKO, waarvan het veldwerk duurde van 26 mei tot en met 9 juni 1999 (de vooravond van de Europese verkiezingen). Schematisch kan het verloop van de oorspronkelijke steekproef naar de response van de derde en vierde golf worden voorgesteld zoals in tabel 5.⁴

Tabel 5 Respons in het NKO 1998

		Aantal	%			
Veldwerk	Bruto steekproef	4207	100	%		
31 maart – 5 mei 1998	Golf 1	2101	50	100	%	%
11 mei – 4 juli 1998	Golf 2	1814	43	86	100	100
Mei-juli 1998	Golf 3 (Schriftelijk)	1199	29	57	66	--
26 mei – 9 juni 1999	Golf 4 (Tel./Schrift.)	1009	24	48	--	56

Uit tabel 5 blijkt dat reeds in Golf 1 een aanzienlijk aantal personen van degenen die wij hadden willen interviewen, niet heeft meegewerkt aan het NKO 1998. Dit is op zichzelf niets nieuws: non-respons is zo oud als de enquête zelf. De laatste jaren is bij onderzoeken zoals het NKO, waarin de respons duidelijk gedaald is in vergelijking met de jaren zeventig, echter terecht de vraag gesteld of de onderzoeksresultaten nog wel representatief zijn voor de Nederlandse kiesgerechtigden. Deze representativiteit wordt bedreigd wanneer de mensen die niet meedoen met enquêtes, verschillen van de respondenten op kenmerken die van belang zijn voor het onderwerp van onderzoek (zie hierboven).

Teneinde de mogelijke selectiviteit van de gegevens te onderzoeken, is in het kader van het

⁴ Aangezien de derde golf (schriftelijke vragenlijst, mei-juli 1998) en de vierde golf (telefonische interviews of schriftelijke vragenlijst, mei-juni 1999) beide zijn afgeleid van de respons op de tweede golf, is het mogelijk dat non-respons in de derde golf weer respons is in de vierde golf. Dit geldt voor 267 personen. Deze mogelijkheid doet zich niet voor bij de overgang tussen eerste tweede, en tussen tweede en derde golf.

NKO 1998 een non-respons onderzoek opgezet en uitgevoerd, dat in omvang en design vrijwel uniek is voor Nederland. Voorlopige resultaten van dit non-respons onderzoek zijn te vinden in Aarts & Van der Kolk (1999) en Voogt & Van Kempen (1999). Er zijn sterke aanwijzingen dat de NKO-gegevens enigermate selectief zijn. Hierboven is al beargumenteerd dat ondanks deze selectieve respons de gegevens zinvolle informatie kunnen opleveren over verklaringen van opkomst.

Non-respons doet zich niet alleen voor wanneer mensen voor het eerst worden benaderd, maar ook bij de hierop volgende benaderingen. Tabel 5 laat zien dat bij elke nieuwe benadering van de respondenten van Golf 1, respondenten afvallen. Dit verschijnsel wordt aangeduid als ‘panel-sterfte’, en het is inherent aan het herhaald benaderen van een groep mensen voor een enquêteonderzoek. Er zijn altijd personen die bij de volgende benadering onbereikbaar, tijdelijk afwezig, of overleden zijn, of die weigeren nogmaals mee te werken. Hoe de uiteindelijke groep van 1009 respondenten in Golf 4 zich op enkele kenmerken verhoudt tot de oorspronkelijke groep van Golf 1 en 2, is te zien in tabel 6.

Tabel 6 *Selectiviteit van Golf 4 in vergelijking met Golf 1 en Golf 2*

	<i>Politieke interesse (index)</i>		<i>Gestemd – Tweede Kamer</i>		<i>Politiek zelfvertrouwen (index)</i>			
	Golf 1	Golf 4		Golf 2	Golf 4	Golf 2	Golf 4	
Laag 0	10	6	Ja	91	94	Laag 0	26	20
1	46	44	Nee	9	6	1	36	37
2	23	25				2	23	26
3	16	18				Hoog 3	15	17
Hoog 4	6	8						
n =	2101	1009	n =	1814	1009	n =	1814	1009

De drie kenmerken die in tabel 6 worden gebruikt voor de vergelijking zijn de drie die de duidelijkste afwijkingen laten zien tussen Golf 1/Golf 2 enerzijds, en Golf 4 – die ten behoeve van dit onderzoek is gehouden – anderzijds. Het gaat om een samengestelde index van politieke interesse van de respondent, de gerapporteerde opkomst bij de kamerverkiezingen van vorig jaar, en om een samengestelde index van politiek zelfvertrouwen. De verschillen tussen de respondenten van de verschillende golven, en daarmee de selectiviteit van de panel-sterfte, zijn onmiskenbaar aanwezig. Dit betekent dat het *niet* zonder meer mogelijk is om sommige onderzoeksresultaten te generaliseren naar de Nederlandse kiesgerechtigden als populatie. Derhalve zal in dit rapport voorzichtig worden omgesprongen met uitspraken over die populatie. Vermeldenswaard is tenslotte dat de respondenten van Golf 2 en van Golf 4 niet of nauwelijks van elkaar verschillen op enkele andere belangrijke

onderzoeksvariabelen, namelijk het gevoel van politieke doeltreffendheid, en het politieke cynisme (vergelijk Aarts & Van der Kolk 1999).

De eendimensionaliteit van opkomst

De afhankelijke variabele in dit rapport is het al dan niet gaan stemmen bij de Europese verkiezingen van 10 juni 1999. Op het eerste gezicht lijkt deze keuze wellicht erg beperkt, aangezien er in 1998 en 1999 algemene verkiezingen zijn gehouden voor maar liefst vier vertegenwoordigende organen: gemeenteraden, Tweede Kamer, Provinciale Staten en Europees Parlement.

Het al dan niet gaan stemmen bij deze vier verschillende verkiezingen wordt door burgers echter niet als een serie van vier onafhankelijke beslissingen gezien. Het al dan niet stemmen bij een bepaalde verkiezing geldt veeleer als een uiting van een algemene opkomstbereidheid. De vier soorten verkiezingen verschillen van elkaar in opkomstpercentage. Maar aangenomen kan worden dat degenen die stemmen bij de Europese verkiezingen (waarbij de laagste opkomst is gemeten) ook een grote kans hebben om te stemmen bij de drie andere soorten verkiezingen. Omgekeerd is het minder waarschijnlijk dat iemand die niet stemt bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer, wel stemt voor het Europees parlement. Er zijn natuurlijk uitzonderingen te vinden, maar de regel is dat opkomen bij een ‘moeilijke’ verkiezing impliceert dat men ook opkomt bij een ‘gemakkelijkere’ verkiezing, waarbij een verkiezing moeilijker is naarmate het opkomstpercentage lager is.⁵

Er zijn, met andere woorden, doorgaans geen specifieke Europese, of provinciale, of gemeentelijke factoren die er voor zorgen dat iemand gaat stemmen bij die specifieke verkiezingen. Eerder is deze *eendimensionaliteit van opkomst* al verwoord toen het begrip ‘second order elections’ werd geïntroduceerd (zie *Achtergrond*). Hier wordt deze eendimensionaliteit gebruikt als een rechtvaardiging om in het vervolg van dit rapport alleen te kijken naar de stemintentie bij de

⁵ In dit onderzoek is voor de Europese verkiezingen een stemintentie gevraagd, terwijl voor de andere drie verkiezingen is gevraagd naar wat men heeft gedaan. Gewoonlijk zeggen meer mensen van plan te zijn te gaan stemmen dan er werkelijk hebben gestemd. Mede hierdoor zijn er relatief veel personen in de steekproef die zeggen niet te hebben gestemd voor de Provinciale Staten, maar wel te zullen stemmen bij de Europese verkiezingen (129). Hier tegenover staan slechts 16 personen die zeggen niet te hebben gestemd voor de Tweede Kamer, maar die wel willen gaan stemmen bij de Europese verkiezingen. Bij vergelijking met de raadsverkiezingen voldoen tenslotte 72 personen niet aan het verwachte patroon. Deze cijfers zijn gebaseerd op een groep van 974 personen (dus iets minder dan de gehele vierde golf), waarvan 690 zeggen te zullen stemmen bij de Europese verkiezingen, 664 zeggen te hebben gestemd voor de Provinciale Staten, 770 voor de gemeenteraden, en 917 voor de Tweede Kamer.

Europese verkiezingen.⁶

Gegeven deze eendimensionaliteit van de afhankelijke variabele en de scheve verdeling van gerapporteerd stemgedrag en stemintentie in de steekproef, ligt het voor de hand om die verkiezing centraal te stellen waarvoor in de steekproef relatief de meeste mensen aangeven niet te zullen stemmen/hebben gestemd. Op die manier komt een maximaal aantal niet-stemmers in de analyses, wat de betrouwbaarheid van deze analyses ten goede komt. Voor de Europese verkiezingen geeft 32% op niet te zullen gaan stemmen, terwijl voor de Provinciale Statenverkiezingen 30% aangaf niet te hebben gestemd. Zoals eerder aangegeven, zijn dit natuurlijk grove onderschattingen van het werkelijke percentage niet-stemmers bij deze verkiezingen, dat 70%, respectievelijk 53% bedroeg. Voor het onderzoeken van *verbanden* tussen opkomst en allerlei kenmerken (waarbij de accuratesse van het gemeten percentage niet-stemmers er weinig toe doet) bieden de niet-stemmers in de steekproef echter vooralsnog voldoende aanknopingspunten. In het vervolg van dit rapport zal de stemintentie bij de Europese verkiezingen centraal worden gesteld.

Overigens zal aan het einde van het volgende hoofdstuk nog worden nagegaan, in hoeverre de resultaten voor de Europese verkiezingen nu ook werkelijk geldig zijn voor de andere drie verkiezingen.

⁶ De eendimensionaliteit is hier vastgesteld door berekening van de inter-item correlaties van vier variabelen: gerapporteerd stemgedrag voor de gemeenteraads-, Tweede Kamer- en Provinciale Statenverkiezingen, en stemintentie voor de Europese verkiezingen. De betrouwbaarheidscoëfficiënt Cronbachs alfa is voor deze vier variabelen 0,672. Dit is acceptabel, maar niet erg hoog, wat mede veroorzaakt kan zijn door de scheve verdeling van de vier variabelen in de steekproef. Cronbachs alfa zou alleen marginaal worden verhoogd (tot 0,680) door het stemgedrag voor de Tweede Kamerverkiezingen buiten beschouwing te laten. De bivariate correlatiecoëfficiënten tussen de vier variabelen variëren van 0,215 (Tweede Kamer – Europees Parlement) tot 0,469 (Gemeenteraden – Provinciale Staten).

Reikwijdte en beperkingen

Met deze bespreking van de te gebruiken gegevens is tevens de reikwijdte van dit onderzoek aangegeven. De centrale afhankelijke variabele in het onderzoek is de stemintentie bij de Europese verkiezingen van 1999. Beargumenteerd is dat conclusies die over de verklaring van opkomst bij deze verkiezing worden getrokken, in principe ook geldig zijn voor de drie andere verkiezingen die in 1998 en 1999 in Nederland hebben plaatsgevonden.

De te gebruiken gegevens komen uit enquêtes. Het grootste voordeel hiervan is dat veel gegevens kunnen worden geanalyseerd die alleen door burgers zelf kunnen worden aangeleverd. Dit is belangrijk omdat het al dan niet stemmen bij verkiezingen uiteindelijk een vorm van individueel gedrag is, waarin iedere stemgerechtigde zijn of haar eigen keuzen maakt.

De belangrijkste beperkingen van dit rapport zijn drieërlei, en hebben betrekking op het gebrek aan variatie in systeemfactoren, het ontbreken van een tijdsperspectief, en het buiten beeld blijven van de *verschillen* tussen de vier verkiezingen in 1998-99.

Omdat we ons uitsluitend richten op het Nederlandse politieke systeem anno nu, is het strikt genomen niet mogelijk om de effecten van veranderingen in kiesstelsel of in andere aspecten van dit politieke systeem in kaart te brengen. In het volgende hoofdstuk wordt getoond hoe op basis van enquêtevragen niettemin toch uitspraken kunnen worden gedaan over het verwachte effect van institutionele veranderingen.

Het onderzoek richt zich verder uitsluitend op de huidige situatie. Het is niet ons doel om het verloop van de opkomstcijfers door de tijd heen (zie *Achtergrond*) te verklaren. Door te kijken naar gegevens over de huidige situatie kunnen wel voorlopige conclusies worden getrokken over de oorzaken van dit verloop.

Tenslotte blijven de verschillen tussen de vier verkiezingen in 1998-99 buiten beeld. Door te zoeken naar verklaringen voor het al dan niet stemmen aan de hand van de stemintentie voor de Europese verkiezingen, worden per definitie de uiteenlopende opkomstcijfers bij deze vier verkiezingen (van 29,9% bij de Europese verkiezingen tot 73,3% bij de Tweede Kamerverkiezingen) *niet* verklaard. Als rechtvaardiging hebben we gewezen op de samenhang die er bestaat tussen het al dan niet stemmen bij de ene, en het al dan niet stemmen bij de andere verkiezing. Wanneer de interesse primair uitgaat naar de vraag waarom de opkomst bij de Europese verkiezingen zoveel lager is dan die bij de Tweede Kamerverkiezingen, is een andere onderzoeksopzet gewenst. Daarin zou onder meer aandacht moeten worden besteed aan de wijze waarop verkiezingen door de politieke partijen en door de media 'aan de man' worden gebracht.

Resultaten

In dit hoofdstuk worden de resultaten gepresenteerd van het empirisch onderzoek dat we in het kader van de ons verleende opdracht zelf hebben uitgevoerd. Volgens het eerder besproken stramien worden deze resultaten in vier stappen getoond: achtereenvolgens komen motieven, achtergrondkenmerken, systeemkenmerken, en een compleet model aan de orde. Ook wordt ingegaan op de vergelijkbaarheid van deze resultaten over verschillende soorten verkiezingen; dit wordt aangeduid als de *robuustheid* van de modellen.

Motieven

Iedereen kan zijn persoonlijke motieven hebben om al dan niet te gaan stemmen. In deze paragraaf staat centraal in hoeverre sommige van die motieven wellicht voor velen gelden.

Deze motieven hoeven niet altijd erg diep te liggen. Sommige motieven blijken te veranderen per situatie. Als mensen wordt gevraagd in hoeverre ze het eens zijn met de stelling ‘stemmen levert mij persoonlijk niets op’, dan blijkt dat tussen de Tweede Kamerverkiezingen van 1998 en de Europese verkiezingen van 1999 maar liefst 32% van mening verandert (‘mee eens’ wordt ‘mee oneens’ of andersom). Andere motieven zijn veel stabiel. In het kader van dit onderzoek zullen bijvoorbeeld ook attitudes als politieke interesse worden beschouwd als motieven om al dan niet te stemmen.

In de extra benadering van NKO 1998-respondenten is gevraagd in hoeverre men het eens is met een serie van zeven stellingen, die alle over opkomst gaan. Eerst laten we in tabel 7 zien, hoeveel mensen het (helemaal) eens zijn met elk van deze zeven stellingen.

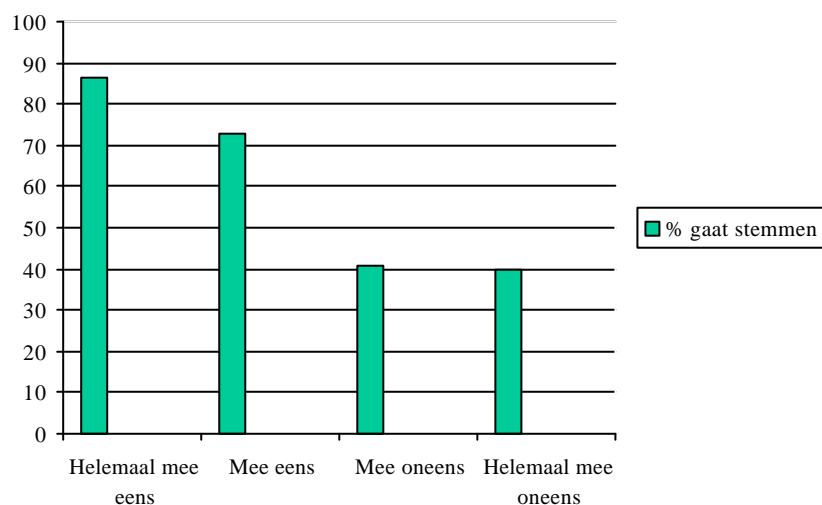
Tabel 7 *Instemming met zeven stellingen*

	% (helemaal) mee eens
Gaan stemmen is een plicht tegenover de samenleving	79,4
Om politieke invloed uit te oefenen helpt stemmen niet	17,3
Stemmen is een manier om je politieke overtuiging kenbaar te maken	89,4
Stemmen levert mij persoonlijk niets op	39,8
Stemmen is een manier om steun te geven aan een politieke partij	96,5
Als je niet stemt verlies je het recht om kritiek uit te oefenen	64,6
Als alles goed gaat heeft het geen zin om te stemmen	8,2

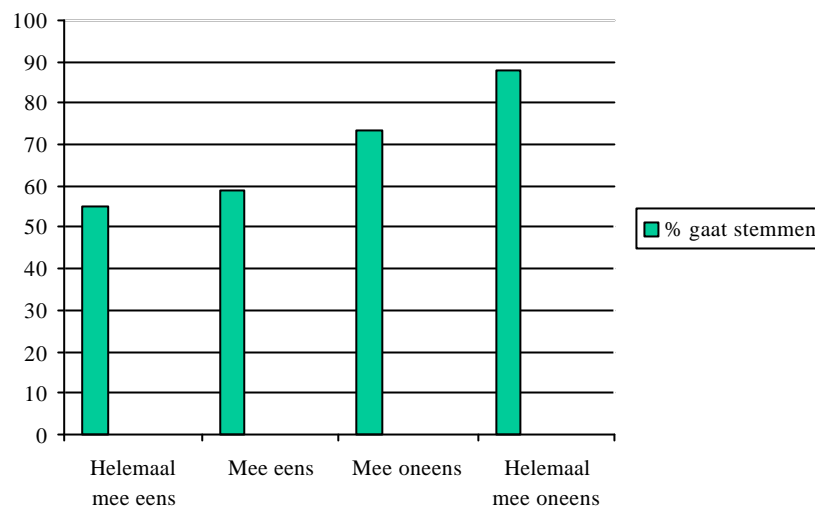
Vervolgens presenteren we voor een drietal van deze stellingen per antwoordcategorie het percentage respondenten dat zegt te zullen gaan stemmen bij de Europese verkiezingen (figuren 4-6). De drie geselecteerde stellingen laten een duidelijk verloop zien in het percentage wel-stemmers, wat niet geldt voor de andere vier stellingen. Mensen die het (helemaal) eens zijn met de stelling ‘Gaan stemmen is een plicht tegenover de samenleving’ stemmen veel vaker dan degenen die het daar (helemaal) niet mee eens zijn. Hetzelfde geldt bij de stelling ‘Als je niet stemt verlies je het recht om kritiek uit te oefenen’, en het omgekeerde patroon wordt zoals verwacht aangetroffen bij de stelling ‘Stemmen levert mij persoonlijk niets op’.

De figuren 4-6 laten derhalve het patroon zien dat we zouden verwachten. Maar deze figuren laten niet zien, *hoe sterk* het gezamenlijke verband is tussen gevoel van burgerplicht, persoonlijke nutscalculatie en het gevoel dat stemmen vooraf gaat aan het recht kritiek te hebben enerzijds, en het al dan niet gaan stemmen anderzijds. Bovendien laten deze figuren alleen de aangetroffen verbanden zien, terwijl tenminste even interessant is welke motieven er *niet*

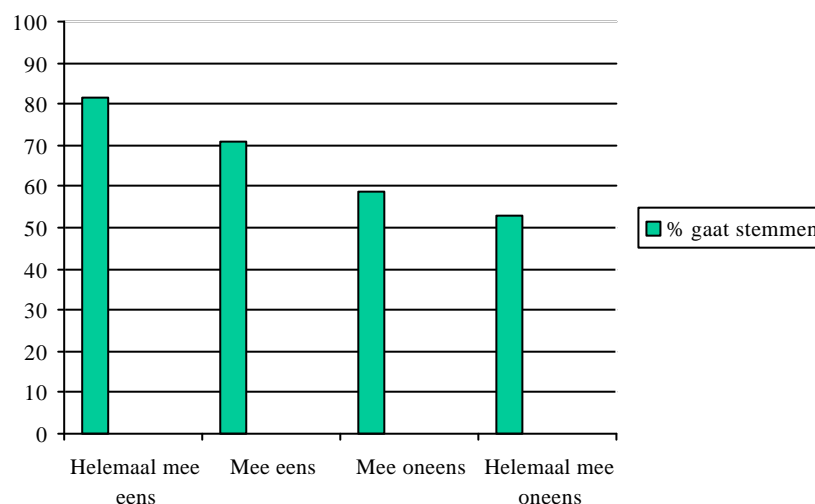
Figuur 4 ‘Gaan stemmen is een plicht tegenover de samenleving’

Figuur 5 ‘Stemmen levert mij persoonlijk niets op’

Figuur 6 ‘Als je niet stemt verlies je het recht om kritiek uit te oefenen’

Voor het onderzoeken van de samenhang van verschillende variabelen tegelijk met het al dan niet gaan stemmen, zullen we hier en in de rest van dit hoofdstuk logistische regressiemodellen gebruiken.⁷ De logistische regressieanalyse van al dan niet gaan stemmen op de serie van zeven motieven maakt duidelijk, welke motieven er wel en niet toe doen, en tevens hoe sterk de verklarende kracht van deze motieven is voor de opkomst bij verkiezingen.

⁷ Dit model is geschikt wanneer de afhankelijke variabele een dichotome variabele is, en wanneer de verklarende variabelen hetzij (bij benadering) continu zijn, hetzij dichotoom. Zie voor het model bijvoorbeeld Agresti 1990, 84-90; Menard 1995.

Een ander veelgebruikt model ter verklaring van opkomst bij verkiezingen is het Probit-model. Hoewel dit model technisch verschilt van de hier gebruikte logistische regressie, levert het geen inhoudelijk andere resultaten op.

In tabel 8 worden de resultaten gerapporteerd. De eerste kolom van tabel 8 geeft de zogenaamde ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten, b , weer. Deze zijn moeilijk direct te interpreteren omdat de afhankelijke variabele in dit model moeilijk direct interpreteerbaar is⁸; wel geven ze (tezamen met hun standaardfout) aan of een bepaalde verklarende factor inderdaad effect heeft op de opkomst. De getallen in de tweede kolom zijn verkregen door bewerking van de eerste kolom.⁹ In de tweede kolom is de ‘odds ratio’ van wel stemmen ten opzichte van niet stemmen de afhankelijke variabele. Als bijvoorbeeld de respondent een positie in de richting ‘(zeer) oneens’ verschuift in antwoord op de stelling ‘Om politieke invloed uit te oefenen helpt stemmen niet’ (zijn score op deze variabele wordt dan met 1 verhoogd), wordt de verhouding tussen de kans dat hij gaat stemmen en de kans dat hij niet stemt, gemiddeld bijna 30% groter: de odds ratio wordt namelijk vermenigvuldigd met een factor 1,298. Een respondent die daarentegen een positie richting ‘(zeer) oneens’ verschuift in haar antwoord op de stelling ‘Als je niet stemt, verlies je het recht om

⁸ In dit rapport is de SPSS 9.0 procedure Logistic Regression gebruikt.

De afhankelijke variabele in de logistische regressie is een transformatie van de oorspronkelijke afhankelijke variabele en, de stemintentie bij de Europese verkiezingen. Deze oorspronkelijke afhankelijke variabele kan de waarden 0 (gaat niet stemmen) of 1 (gaat wel stemmen) aannemen. De transformatie is de zogenaamde logit:

$$\text{logit}(Y) = \ln \{P(Y = 1) / [1 - P(Y = 1)]\},$$

ofwel de natuurlijke logaritme van de ‘odds ratio’ van Y (stemintentie), de verhouding tussen de kans dat Y waarde 1 heeft tot de kans dat Y niet de waarde 1 aanneemt.

Stel we moeten voor een willekeurige respondent voorspellen of hij/zij wel of niet zal stemmen. Zonder nadere informatie, dus zonder een verklaringsmodel voor Y , de stemintentie, zou de beste voorspelling zijn: gaat stemmen. Immers, in de gehele steekproef zegt 68% te zullen gaan stemmen, en de kans dat onze voorspelling fout is, is het kleinst als we het meest voorkomende alternatief kiezen. Verklaar in logistische regressie, net als in lineaire regressie, houdt in dat we een verzameling variabelen zoeken die tezamen tot een zo goed mogelijke voorspelling van stemintentie leiden. Dit betekent dat een verklaringsmodel in ieder geval tot een hoger percentage correcte voorspellingen moet leiden dan de 68% die we zonder verklarende variabelen zouden halen.

⁹ Het nemen van de exponentieel van de geschatte regressievergelijking:

$$e^{(\text{logit}(Y))} = e^{(\text{constante} + b_1X_1 + b_2X_2 + \dots + b_qX_q)}$$

leidt tot herformulering van de afhankelijke variabele:

$$P(Y = 1) / \{1 - P(Y = 1)\} = e^{(\text{constante} + b_1X_1 + b_2X_2 + \dots + b_qX_q)}$$

De $\exp(b)$ in de tabel geven derhalve het effect van de verklarende variabele op de odds ratio weer: als X met 1 eenheid verandert, verandert de odds ratio voor Y met $\exp(b)$ eenheid.

Wanneer men uitspraken wil doen over de kans dat iemand stemt gegeven een bepaalde combinatie van scores op de verklarende variabelen, kunnen die scores worden ingevuld in de formule:

$$P(Y = 1) = e^{(\text{constante} + b_1X_1 + b_2X_2 + \dots + b_qX_q)} / 1 + e^{(\text{constante} + b_1X_1 + b_2X_2 + \dots + b_qX_q)}$$

kritiek uit te oefenen' heeft juist een relatief grotere kans om niet te gaan stemmen, want haar odds ratio neemt af als gevolg van deze nieuwe score (0,674). Op deze wijze kunnen ook de andere getallen in de tweede kolom worden geïnterpreteerd.

De meest eenvoudige wijze om deze en soortgelijke tabellen te lezen, is nagaan welke verklarende variabelen (hier: de zeven motieven) significant van de waarde 0 verschillen. Wanneer een effect significant van 0 verschilt, betekent dit dat het effect inderdaad gevonden is, en dat met redelijke waarschijnlijkheid kan worden aangenomen dat dat niet alleen in deze steekproef maar voor de gehele populatie van kiesgerechtigde Nederlanders geldt (voor de waarschuwingen verwijzen we naar het vorige hoofdstuk). Significantie is aangegeven met '*' of '**'; een '*' betekent: kans op een fout van de eerste orde is kleiner dan 5%; een '**' betekent: kans op een fout van de eerste orde is kleiner dan 1% (zie voor de betekenis van deze fouten van de eerste orde, het voorgaande hoofdstuk).

Tabel 8 Opkomst en motieven – Model 1a

	b	exp(b)
Gaan stemmen is een plicht tegenover de samenleving	-0,936**	0,392
Om politieke invloed uit te oefenen helpt stemmen niet	0,261	1,298
Stemmen is een manier om je politieke overtuiging kenbaar te maken	0,233	1,262
Stemmen levert mij persoonlijk niets op	0,477**	1,611
Stemmen is een manier om steun te geven aan een politieke partij	0,051	1,052
Als je niet stemt verlies je het recht om kritiek uit te oefenen	-0,394**	0,674
Als alles goed gaat heeft het geen zin om te stemmen	0,295	1,343
(constante)	0,247	
-2 Log Likelihood	956,335	
Cox & Snell R ²	0,134	
% correct voorspeld	74,37	
n =	874	

Laten we eerst nog even ingaan op de betekenis van de inhoud van tabel 8. In tabel 8 staan behalve de al genoemde regressiecoëfficiënten, ook enkele andere maatstaven om het onderzochte model te beoordelen. De 'constante' van de regressievergelijking blijft hier verder buiten beschouwing. De term '-2 Log Likelihood' verwijst naar de wijze waarop de regressiecoëfficiënten in het computerprogramma zijn geschat. Deze term is interessant omdat ze aangeeft hoe slecht of

Hiervan is in dit rapport overigens afgezien.

goed het onderzochte model bij de gegevens past: in alle onderzochte modellen is de term zo groot dat niet kan worden gesproken van een goed passend model. (Overigens geldt ook voor alle modellen dat ze wel een significant bijdrage leveren aan de verklaring van de afhankelijke variabele). De term ‘Cox & Snell R^2 ’ levert een maatstaf op voor de verklaringskracht van het model. Deze term kan tussen 0 en 1 liggen: als ze 0 is, verklaart het model helemaal niets, en als ze 1 is, is de verklaring perfect. In het soort modellen dat we hier onderzoeken (op individueel niveau, enquêtegegevens) worden zelden hoge waarden van R^2 gevonden.

Het ‘% correct voorspeld’ geeft aan, hoeveel procent van de respondenten op grond van het model correct zou worden geclassificeerd als wel-stemmer of niet-stemmer. Tenslotte geeft de term ‘n =’ weer, hoeveel respondenten in de analyse zijn betrokken. Soms vallen respondenten uit de boot omdat ze geen antwoord op een vraag hebben gegeven.

Laten we nu naar de inhoudelijke resultaten kijken. Uit tabel 8 blijkt dat het gevoel van burgerplicht het belangrijkste motief is voor de verklaring van het al dan niet gaan stemmen. Mensen die de norm van burgerplicht onderschrijven, stemmen vaker dan degenen die dat niet doen. Zoals we al zagen, legt ook de persoonlijke nutscalculatie (‘Stemmen levert mij persoonlijk niets op’) evenals de verbinding tussen stemmen en het recht kritiek uit te oefenen, gewicht in de schaal. Opmerkelijk is dat *instrumentele* motieven er weinig toe lijken te doen.¹⁰ Men stemt niet om daarmee politieke invloed uit te oefenen, een politieke overtuiging kenbaar te maken, of een partij te steunen. De norm van burgerplicht ten aanzien van opkomst leeft klaarblijkelijk nog heel sterk in Nederland.

Het model in Tabel 8, dat Model 1a wordt genoemd, verklaart ruim 13% van de variantie in opkomst, wat aanzienlijk is. Ook hierdoor wordt het belang van burgerplicht nog eens onderstreept. Op basis van het model kan 74% van de respondenten juist worden geclassificeerd als wel-stemmer of niet-stemmer. Dit is een duidelijke verbetering ten opzichte van het percentage dat we op basis van puur toeval hadden kunnen bereiken (door iedereen als wel-stemmer te classificeren, zouden we 68% goed hebben voorspeld).

Het tweede model dat we schatten, heeft betrekking op de invloed van een aantal politieke houdingen en van politieke kennis op het al dan niet gaan stemmen. Alle vijf verklarende variabelen in dit model zijn zogenaamde indexscores, wat wil zeggen dat ze samengesteld zijn uit de antwoorden op een aantal onderliggende enquêtevragen, waarbij de homogeniteit van die vragen is getest.

¹⁰ Dit kan echter ook gedeeltelijk een gevolg zijn van de scheve verdelingen van de betreffende variabelen: zeer hoge percentages zijn het met de stelling eens dan wel oneens, waardoor de variatie in deze variabelen beperkt is.

Hierdoor zijn de verklarende variabelen betrouwbaarder dan de antwoorden op één enkele vraag naar bijvoorbeeld interesse. Details over de vraagstellingen zijn te vinden in de bijlagen bij dit rapport.

Tabel 9 Opkomst en motieven – Model 1b

	b	exp(b)
Politieke interesse (indexscore)	0,280**	1,323
Politieke doeltreffendheid (indexscore)	0,254**	1,289
Politiek zelfvertrouwen (indexscore)	-0,092	0,912
Politiek cynisme (indexscore)	-0,127	0,881
Politieke kennis (indexscore)	0,063**	1,065
(constante)	-0,507	
-2 Log Likelihood	1153,593	
Cox & Snell R ²	0,072	
% correct voorspeld	69,05	
n =	979	

Het model wordt gerapporteerd in Tabel 9. We zullen hier niet verder ingaan op de manier waarop deze tabellen moeten worden gelezen, dat is hierboven al aan de orde gekomen. Uit Tabel 9 blijkt dat politieke interesse, het gevoel van politieke doeltreffendheid (ook wel ‘external efficacy’ genoemd), en politieke kennis alledrie van belang zijn voor het verklaren van opkomst. De andere factoren doen er niet echt toe. Het model, hier Model 1b genaamd, verklaart ruim 7% variantie in opkomst.

Model 2 wordt verkregen door de significante factoren uit Modellen 1a en 1b bij elkaar te brengen in één verklarend model. Omdat deze factoren soms met elkaar samenhangen, is Model 2 niet een simpele optelsom van de vorige twee modellen. Te zien is dat in Model 2 zowel politieke interesse als politieke kennis geen zelfstandige invloed meer hebben op het al dan niet stemmen. Alle overige effecten keren wel terug. Gezamenlijk verklaren deze motivationele factoren bijna 16% van de variantie in opkomst. Helemaal verrassend is deze behoorlijke verklarende kracht natuurlijk niet, aangezien het hier om variabelen gaat die allemaal vrij dicht aanliggen tegen de beslissing om wel of niet te stemmen.

Wat de invloed van motieven betreft, kan worden geconcludeerd dat een gevoel van burgerplicht belangrijk is, tezamen met het gevoel dat stemmen je persoonlijk niets oplevert (dat werkt in tegengestelde richting) en de verbinding tussen opkomst en het recht kritiek uit te oefenen. Verder is belangrijk dat burgers zichzelf als politiek doeltreffend beschouwen. Dit houdt bijvoorbeeld

in dat ze het oneens zijn met de stelling dat kamerleden zich niet om mensen zoals zijzelf bekommeren, of met de stelling dat zoveel mensen stemmen dat de eigen stem er niet toe doet.

Tabel 10 Opkomst en motieven – Model 2

	b	exp(b)
Gaan stemmen is een plicht tegenover de samenleving	-0,865**	0,421
Stemmen levert mij persoonlijk niets op	0,403**	1,496
Als je niet stemt verlies je het recht om kritiek uit te oefenen	-0,444**	0,642
Politieke interesse (indexscore)	0,161	1,175
Politieke doeltreffendheid (indexscore)	0,231**	1,260
Politieke kennis (indexscore)	0,035	1,035
(constante)		1,450**
-2 Log Likelihood	976,447	
Cox & Snell R ²	0,156	
% correct voorspeld	73,27	
n =	909	

Achtergrondkenmerken

Uit het overzicht van eerder onderzoek bleek, dat drie aspecten van de sociale achtergrond van burgers vaak worden aangevoerd ter verklaring van het al dan niet stemmen bij verkiezingen. Deze drie aspecten zijn:

- leeftijd
- opleiding
- kerkelijkheid

Verwacht wordt dat jongeren minder vaak stemmen dan ouderen. De redenering hierachter is: jongeren groeien op in andere omstandigheden dan vroeger, en daartoe behoort onder meer dat zij het stemmen bij verkiezingen minder vanzelfsprekend vinden dan hun ouders wellicht deden.

Traditioneel wordt hierbij verder vaak gewezen op de zogenaamde curvilineaire (kromlijnige) vorm van dit verband: personen die een hogere ouderdom hebben, zullen ook weer vaker thuisblijven.

Hoger opgeleiden stemmen vaker dan lager opgeleiden omdat zij sterker overtuigd zijn van het belang van verkiezingen en beter in staat zijn om uit het nieuws en andere informatiebronnen hun eigen politieke keuze te maken.

Mensen die regelmatig naar de kerk gaan stemmen tenslotte vaker dan niet-kerkelijken omdat zij

deel uitmaken van een groep met doorgaans sterke normen om te stemmen.¹¹ Hiernaast geldt dat kerkelijke personen relatief vaak tot de oudere bevolkingsgroepen behoren, waardoor kerkelijkheid ook ten dele een leeftijdseffect vertoont. Zoals gezegd, stemmen ouderen over het algemeen vaker dan jongeren.

Andere persoonlijke kenmerken die mogelijk een rol spelen bij het stemmen bij verkiezingen zijn het geslacht en het inkomen. Vroeger werd in analyses van politieke participatie (niet alleen participatie bij verkiezingen, maar ook andere vormen) vaak onderscheiden tussen mannen en vrouwen, waarbij vrouwen minder bleken deel te nemen aan politieke activiteiten dan mannen. Hoewel de verschillen tussen mannen en vrouwen sinds de jaren zestig kleiner zijn geworden, c.q. geheel zijn verdwenen (bijv. Castenmiller 1988, 56-58), wordt de invloed van geslacht op de opkomst hier toch als mogelijkheid onderzocht. Castenmiller liet overigens zien dat de verschillen in participatie tussen mannen en vrouwen grotendeels kan worden verklaard doordat mannen gemiddeld over meer relevante hulpbronnen voor politieke participatie beschikken, en voor stemmen als vorm van participatie zijn dergelijke hulpbronnen nu juist weer minder relevant (1988, 170-171). Wat het (huishoud-)inkomen betreft: dit hangt in zekere mate samen met de opleiding die iemand heeft genoten, maar de samenhang is verre van volmaakt. Als de respondent in het onderzoek niet de hoofdkostwinner van het huishouden is, ligt het verband al helemaal niet meer voor de hand. Huishoudinkomen wordt hier beschouwd als een indicator van het meest nabije milieu waarin de burger leeft, en de invloed van dat nabije milieu op opkomst zal worden nagegaan.

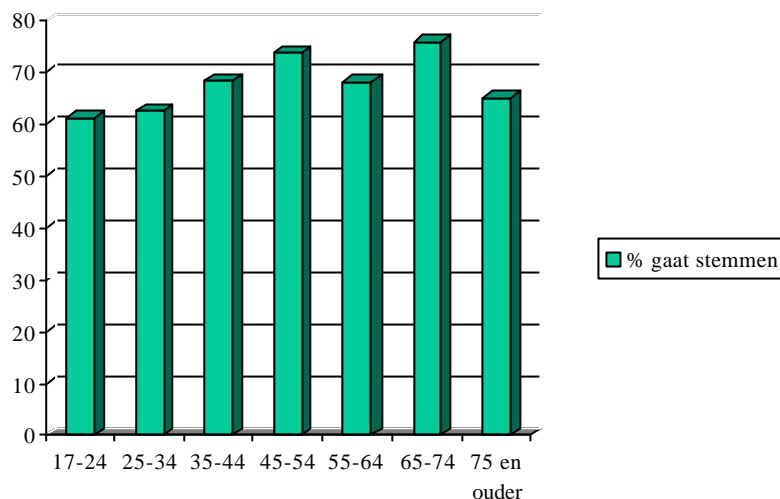
De vorm van het verband tussen leeftijd en opkomst

Het verband tussen leeftijd en opkomst wordt vaak als curvilineair gezien, in de zin dat ouderen vaker gaan stemmen dan jongeren totdat zij een zo hoge leeftijd hebben bereikt dat het gaan stemmen teveel (fysieke) problemen met zich meebrengt. In Figuur 7 is dit verband tussen leeftijd en opkomst getekend voor 978 respondenten, verdeeld over 7 leeftijdscategorieën. Figuur 7 laat zien dat het eventuele verband tussen leeftijd(sgroepen) en opkomst niet lineair noch curvilineair is, maar eerder afwezig. Jongeren tot 35 jaar stemmen minder vaak dan ouderen, maar onder de ouderen zijn ook leeftijdsklassen waarin de opkomst laag is. In de analyses zal de (precieze) leeftijd van de respondent worden meegenomen, maar het effect op opkomst lijkt voorsnog niet erg groot te

¹¹ Voor Nederland is ook opgemerkt dat het soort godsdienst zelf ook verschil uitmaakt: katholieken zouden vaker niet stemmen dan hervormden of gereformeerden. Deze factor is in de rapportage niet opgenomen, wel zijn aparte modellen geschat waarin dit onderscheid naar godsdienst naast kerkelijkheid zelf was opgenomen. Alleen voor de Europese verkiezingen was er enig effect merkbaar, bij de andere verkiezingen niet, zodat besloten is het soort godsdienst verder buiten beschouwing te laten.

kunnen zijn. Op grond van de hier getoonde relatie zullen we het effect van leeftijd als lineair beschouwen, dat wil zeggen: er wordt geen aparte aandacht besteed aan de categorie ouderen.

Figuur 7 **Leeftijd en opkomst**

Opkomst en achtergrondkenmerken – Model 1

De invloed van de hierboven genoemde vijf achtergrondkenmerken – behalve leeftijd, ook opleiding, kerkelijkheid, inkomen en geslacht – op de stemintentie bij de Europese verkiezingen is vastgesteld met behulp van een logistisch regressiemodel. De resultaten van deze analyse zijn te vinden in tabel 1. Het model dat in tabel 11 wordt gerapporteerd, zal Model 1 worden genoemd, om het te onderscheiden van de modellen die nog volgen.

Tabel 11 **Opkomst en achtergrondkenmerken – Model 1**

	b	exp(b)
Leeftijd	0,012*	1,012
Opleiding	0,101**	1,113
Kerkelijkheid	-0,273**	0,761
Inkomen	0,002	1,002
Geslacht	0,068	1,070
(constante)	0,619	
-2 Log Likelihood	1084,5	
Cox & Snell R ²	0,048	
% correct voorspeld	67,19	
n =	896	

Uit tabel 11 blijkt dat het huishoudinkomen en het geslacht van de respondent geen invloed

hebben op de stemintentie bij de Europese verkiezingen, wanneer tevens leeftijd, opleiding en kerkelijkheid in het model zijn opgenomen. Deze laatste drie hebben alle wel invloed op stemintentie, in de verwachte richting. De invloed van leeftijd is betrekkelijk zwak.

Het sterkste effect op stemintentie heeft de kerkelijkheid van de respondent, de frequentie van het kerkbezoek. Deze variabele heeft 5 categorieën, van ‘tenminste 1 keer per week’ (1) tot ‘nooit’ (5). De kans dat de respondent gaat stemmen in verhouding tot de kans dat hij niet stemt, wordt beduidend kleiner naarmate de respondent minder vaak naar de kerk gaat. Na kerkelijkheid, heeft ook de opleiding van de respondent een duidelijk effect op de stemintentie.

Leeftijd, opleiding en kerkelijkheid zijn dus *van belang* voor de vraag of iemand wel of niet gaat stemmen bij de Europese verkiezingen. Maar vormen ze samen ook een *goede verklaring* van deze stemintentie? Dit is een andere vraag, waarvoor andere aspecten van het geschatte Model 1 moeten worden bekeken. Hier richten we ons op twee aspecten: de verklaarde variantie, en het percentage juiste voorspellingen op basis van het model.

De verklaarde variantie van Model 1 wordt weer weergegeven door een benadering van de R^2 uit gewone, lineaire regressie. Deze maat, die minimaal 0 en maximaal 1 is, geeft weer hoeveel van de variantie in de te verklaren variabele, stemintentie, kan worden toegeschreven aan de verklarende factoren die in het model zijn opgenomen. Dit blijkt nog geen 5% te zijn, wat niet indrukwekkend is. Met andere woorden: ook al zijn leeftijd, opleiding en kerkelijkheid blijkbaar van invloed op de stemintentie, uiteindelijk verklaren ze maar heel weinig van de variatie in opkomst.

Hetzelfde kan worden geconcludeerd als we naar het percentage juiste voorspellingen van stemintentie op basis van Model 1 kijken. Zonder wat voor verklaringsmodel ook, zouden we van iedere respondent kunnen gokken of hij/zij wel of niet gaat stemmen. Als we daarbij altijd op ‘wel stemmen’ gokken, hebben we het in 68% van de gevallen goed – immers, we weten dat in de steekproef 68% zegt te zullen gaan stemmen. Wat voegt kennis van de leeftijd, opleiding, kerkelijkheid, geslacht en huishoudinkomen van de respondent nu toe aan deze uitgangsscore? Uit tabel 11 blijkt, dat het model helemaal niets toevoegt aan ons voorspellend vermogen, integendeel. Als we ons op deze vijf achtergrondkenmerken verlaten in plaats van gewoon te gokken, hebben we het minder vaak bij het rechte eind. Het verschil is weliswaar minimaal (67,19 in plaats van 68,00%, maar het zegt veel over de zwakte van dit model 1.

Het tweede model met achtergrondkenmerken dat hier wordt geschat, is een uitbreiding van Model 1. Aansluitend op de veelvuldige verwijzing naar het belang van de ‘buurt’ waarin men woont – oude stadswijken, sub-urbane buurten uit de jaren zeventig, enzovoort – zijn aan Model 1 drie

factoren toegevoegd, die het mogelijke belang van de woonomgeving weergeven. Merk op dat we in onze bespreking van bestaande kennis over het effect van buurtkenmerken op opkomst enige reserves hebben uitgesproken over de onafhankelijke invloed van ‘de buurt’ op politiek gedrag: invloed van buurtkenmerken is doorgaans niet meer dan een dekmantel voor de invloed van individuele kenmerken die er werkelijk toe doen. Wel kan de lokalisering van niet-stemmers in bepaalde buurten natuurlijk helpen bij het opstellen en uitvoeren van opkomstbevorderend beleid.

Model 2 (zie tabel 12) laat zien dat een onafhankelijke invloed van buurtkenmerken, wanneer reeds andere individuele kenmerken in de analyse zijn betrokken, inderdaad afwezig is. In Model 2 is allereerst de regio van het land, waarin de respondent woont, als mogelijke verklaring toegevoegd. Hierbij zijn de westelijke provincies (Noord- en Zuid-Holland, Utrecht en Zeeland) als referentiegroep gekozen, en is vervolgens gekeken in hoeverre de noordelijke (Groningen, Friesland, Drente), oostelijke (Overijssel, Flevoland, Gelderland) en zuidelijke (Noord-Brabant, Limburg) provincies afwijken van het westen als het gaat om stemintentie. Dergelijke afwijkingen blijken, gegeven de andere factoren die ook in het model zijn opgenomen, niet significant voor te komen.

Ook de urbanisatiegraad van de gemeente waarin men woont is als mogelijke verklaring opgenomen. Ook hiervoor geldt: wanneer ook de andere factoren in het model zitten, doet de urbanisatiegraad er niet toe.

Hetzelfde geldt tenslotte voor de welstand van de buurt (nauwkeurig op postcode-niveau) waarin men woont. Als ook inkomen, opleiding en de andere factoren in het model zijn opgenomen, heeft de welstand van de buurt geen onafhankelijke invloed meer.

Al met al blijkt dat de kenmerken van de woonomgeving er op zichzelf niet toe doen bij het verklaren van stemintentie. Ook de kwaliteitsmaatstaven van het model als geheel onderschrijven deze conclusie: De R^2 is nauwelijks verhoogd, en het percentage juiste voorspellingen is nog steeds niet echt boven de 68% gekomen die we zonder model ook al goed zouden hebben. Vermeldenswaard is tenslotte dat in Model 2 het effect van leeftijd op stemintentie, dat in Model 1 nog wel gemeten werd, is verdwenen. Het leeftijdseffect is nu verwaterd over de variabele leeftijd zelf, en de buurtkenmerken die een (zwakke) samenhang met leeftijd vertonen.

Tabel 12 Opkomst en achtergrondkenmerken – Model 2

	b	exp(b)
Leeftijd	0,010	1,010
Opleiding	0,110**	1,116
Kerkelijkheid	-0,286**	0,752

Inkomen	0,013	1,013
Geslacht	0,047	1,048
Urbanisatiegraad	0,004	1,004
Welstand buurt	0,059	1,061
Regio: Noord	0,260	1,297
Regio: Oost	0,188	1,207
Regio: Zuid	-0,120	0,887
(constante)	0,476	
-2 Log Likelihood	1026,62	
Cox & Snell R ²	0,053	
% correct voorspeld	68,11	
n =	856	

De achtergrondkenmerken van burgers bieden nauwelijks aanknopingspunten voor een opkomstbevorderend beleid. Er zijn verschillen in stemintentie geconstateerd tussen jongeren en ouderen, tussen lager en hoger opgeleiden, en tussen degenen die vaak naar de kerk gaan en degenen die minder vaak of nooit gaan. Deze verschillen verklaren echter slechts een zeer klein deel van de geuite stemintentie voor de Europese verkiezingen.

Systemaspecten

Het belang van partijpolitieke factoren

Een gemeenschappelijk kenmerk van de tot nu toe geanalyseerde modellen, is dat de oorzaken van opkomst worden gezocht bij de stemgerechtigde, namelijk in zijn of haar motivatie en sociale achtergronden. In deze paragraaf worden de oorzaken van opkomst *buiten* de stemgerechtigde gezocht. Gekeken wordt naar het belang van enkele kenmerken van het politieke systeem waarin burgers besluiten om al dan niet te gaan stemmen. Hierbij wordt een onderscheid gemaakt tussen twee soorten systemaspecten. Allereerst zijn dit aspecten die de partijpolitieke context van de verkiezingen weergeven. Vervolgens komen aspecten van de manier waarop de verkiezingen worden gehouden, aan de orde.

In de extra benadering van respondenten is de volgende vraag met betrekking tot opkomst als eerste geteld:

‘Zoals u misschien weet, is de opkomst bij verkiezingen de laatste tijd wel eens in het nieuws geweest.

Heeft u zelf misschien ideeën over wat er met verkiezingen in Nederland zou moeten veranderen, zodat meer mensen hun stem uitbrengen?’

De spontane antwoorden op deze vraag zijn ondergebracht in enkele hoofdcategorieën, die in Tabel 13 worden getoond.

Tabel 13 Eigen ideeën van respondenten voor verhoging opkomst

	% genoemd
Verkiezingsdag moet vrije dag zijn, weekend stemmen	1,4
Stemmen op andere locaties mogelijk maken	2,5
Opkomstplicht invoeren	11,0
Stemmen op andere manier mogelijk maken, bijvoorbeeld via Internet	4,3
Afstand tussen burgers en politiek verkleinen	12,1
Politiek moet beloftes nakomen; politiek moet luisteren naar burgers	19,1
Betere voorlichting	11,2
Duidelijkere standpunten politieke partijen	11,0
Taalgebruik politici vereenvoudigen	2,5
Toegankelijkheid politiek vergroten	3,9
Jongeren meer bij politiek betrekken	1,4
Referendum invoeren	1,8
Verkiezingen combineren	2,9
Invoeren districtenstelsel	0,5
Overig	14,4
n =	766
Weet niet/geen antwoord	243

Uit Tabel 13 blijkt dat ruim $\frac{3}{4}$ van de respondenten zelf met ideeën komt waardoor naar hun mening de opkomst zal worden verhoogd. De gegeven antwoorden zijn zeer opmerkelijk. Sommigen suggereren veranderingen in het kiesstelsel, zoals het houden van verkiezingen in het weekeinde, maar dit zijn betrekkelijk geringe aantallen. Herinvoering van de opkomstplicht wordt wat vaker genoemd (11%). Verreweg de grootste groep suggesties heeft echter betrekking op de *relatie tussen burgers en politiek*. De afstand tussen burgers en politiek, de communicatie tussen burgers en politiek, de duidelijkheid die politieke partijen zouden moeten betrachten, de toegankelijkheid van de politiek – deze opties worden door bijna 60% van de respondenten genoemd. De relatie tussen burgers en politiek is in de ogen van de kiesgerechtigden het meest voor de hand liggende aangrijpingspunt om de opkomst te verhogen.

Deze conclusie wordt versterkt wanneer we in detail kijken naar de antwoorden die in Tabel 13 onder de categorie ‘overig’ zijn geschaard. Hier zijn tal van opmerkingen te vinden in de geest van:

‘er mist een stukje spirit onder de partijen, het lijkt allemaal op elkaar’

‘er moet iets in de politiek veranderen, niet in de verkiezingen’

‘op de hoek van de straat gaan staan’

‘kandidaten moeten zich meer presenteren’

‘politiek is aan het vervlakken, te weinig ideologie’.

Het belang van partijpolitieke factoren voor opkomst in de ogen van de kiesgerechtigden is hiermee duidelijk gemaakt. Of dergelijke factoren ook een bijdrage leveren aan de verklaring van opkomst, is een andere vraag. We hebben enkele van deze factoren opgenomen in een causaal model, analoog aan de modellen in de vorige paragrafen.

Bij partijpolitieke factoren gaat het om zaken als: hoe duidelijk zijn de alternatieve beleidsprogramma's die politieke partijen aanbieden, hoe sterk zijn deze partijen geworteld in het electoraat. Deze twee factoren zijn in principe voor elke verkiezing 'gegeven': het zijn aspecten van verkiezingen waarmee deze verkiezingen kunnen worden gekarakteriseerd in vergelijking met andere verkiezingen. Dat maakt het niet direct voor de hand liggend om partijpolitieke factoren tijdens één verkiezing onder de loep te nemen. Toch zullen we dat hier wel doen. Hiervoor wordt het idee losgelaten dat partijpolitieke factoren alleen zinvol kunnen worden geanalyseerd als verschillende verkiezingen met elkaar worden vergeleken. We zullen indicatoren van partijpolitieke factoren op het niveau van de individuele kiezer gebruiken.

De *duidelijkheid* waarmee politieke partijen hun alternatieve beleidsprogramma's aanbieden aan de burgers wordt hier opgevat als de mate waarin burgers de belangrijkste politieke stromingen kunnen plaatsen op de twee belangrijkste issue-dimensies in de Nederlandse politiek. Deze twee issue-dimensies zijn een sociaal-economische dimensie en een morele dimensie (o.m. Middendorp 1991). De sociaal-economische dimensie is in het NKO 1998 onder meer vertegenwoordigd door een vraag naar de gewenste mate van inkomensongelijkheid in Nederland. De morele dimensie onder meer door een vraag naar de toelaatbaarheid van euthanasie.

Bij beide vragen gaat het erom dat de respondent zes politieke partijen, en daarna zichzelf, een plaats geeft op een schaal die van 1 tot en met 7 loopt. Aan de uiteinden van die schaal, die de respondent op een kaart voor zich heeft, zijn extreme standpunten verbonden. Bij de inkomensverschillen zijn deze standpunten: 'de verschillen in inkomens in ons land moeten groter worden' (1) en 'de verschillen in inkomens in ons land moeten kleiner worden' (7). Bij euthanasie zijn deze standpunten: 'het moet verboden zijn dat een arts het leven van een patiënt op diens verzoek beëindigt' (1) en 'een arts mag altijd als een patiënt daartoe de wens te kennen geeft diens leven beëindigen' (7) (zie verder de bijlagen).

De partijen die op deze schalen moeten worden geplaatst, zijn: CDA, PvdA, VVD, D66, GroenLinks en GPV. Hoe kan uit de plaatsen die een respondent aan deze partijen toekent, nu worden afgeleid hoe duidelijk of onduidelijk de politieke partijen voor hem of haar zijn? Dit gebeurt door te tellen hoe vaak de respondent aangeeft een partij *niet* te kunnen plaatsen. Hoe vaker iemand aangeeft partijen niet te kunnen plaatsen op issues die de belangrijkste conflictdimensies in de Nederlandse politiek weergeven, des te minder duidelijk zijn de politieke partijen in zijn of haar ogen.¹²

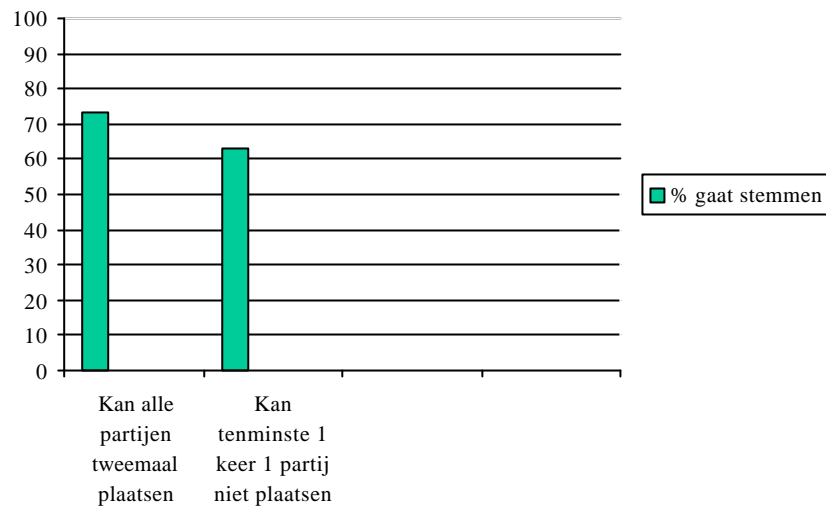
Telling van ontbrekende partijplaatsingen op twee issues levert een nieuwe variabele op die als minimumwaarde 0 (alle partijen op beide issues geplaatst) en als maximum 12 (op beide issues geen enkele partij geplaatst) heeft. In deze vorm is de variabele echter erg scheef verdeeld; teneinde een goede verdeling te krijgen, zijn twee grove categorieën gemaakt: score 0 (49%), scores 1-12 (51%). Hierdoor wordt een grove, maar werkbare indicator verkregen voor de onduidelijkheid van de politieke partijen: respondenten vinden de partijen duidelijk (0) of (in variërende mate) onduidelijk (1). In vergelijking met 1986 is de onduidelijkheid van partijen (GroenLinks en GPV buiten beschouwing latend) op deze wijze gemeten overigens *niet* duidelijk toe- of afgenomen.

De *binding* van burgers met het partijsysteem kan worden gemeten met een bekend concept uit het kiezersonderzoek, namelijk de partij-identificatie. Bij partij-identificatie staat de vraag centraal, of en zo ja, hoe sterk mensen zichzelf als aanhanger van een politieke partij beschouwen. Als wordt geabstraheerd van de specifieke partij die mensen hierbij voor ogen hebben, houden we een indicator over die de *sterkte van partij-identificatie* weergeeft. Deze variabele kan als waarden hebben: 1 (geen identificatie), 2 (aangetrokken tot een partij, maar geen aanhanger) en 3 (aanhanger van een partij). In vergelijking met 1986 is het aantal aanhangers van een partij volgens NKO-cijfers *teruggelopen*, van 40% van de kiezers toen tot 28% van de kiezers nu.

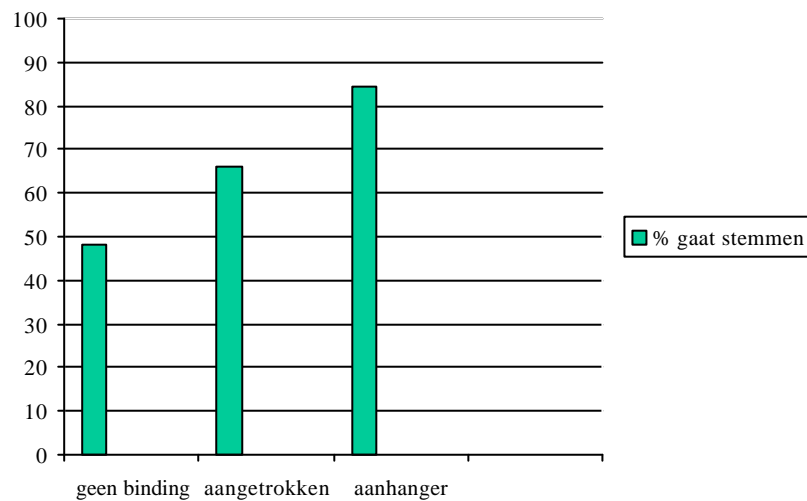
In figuren 8 en 9 wordt de relatie tussen deze indicatoren van de onduidelijkheid van, respectievelijk binding met het partijsysteem en de stemintentie voor de Europese verkiezingen getoond. In beide gevallen is het verwachte verband te zien.

¹² Verwacht mag worden dat deze maat voor de onduidelijkheid van politieke partijen samenhangt met de opleiding van de respondent: hoe hoger de opleiding, des te vaker zal iemand de standpunten van partijen kunnen noemen. Dit is inderdaad het geval ($Tau-b = -0,135$), en het is een onmiskenbaar nadeel van het operationaliseren van de onduidelijkheid van partijen op het niveau van individuele respondenten. De samenhang tussen opleiding en gepercipieerde onduidelijkheid is echter niet zo sterk dat er direct tussen één van deze twee variabelen gekozen zou moeten worden.

Figuur 8 Gepercipieerde onduidelijkheid van partijen en opkomst

Figuur 9 Partijbinding en opkomst

Het gezamenlijke effect van deze twee aspecten van het partijstelsel op de opkomst wordt weer onderzocht met een logistisch regressiemodel. In tabel 14 staan de belangrijkste resultaten hiervan.

Tabel 14 Opkomst en partijstelsel

	b	exp(b)
Onduidelijkheid	-0,322*	0,724
Binding	0,835**	2,304
(constante)	-0,767**	
-2 Log Likelihood	1129,531	

Cox & Snell R ²	0,084
% correct voorspeld	69,97
n =	969

Uit de logistische regressieanalyse blijkt dat zowel onduidelijkheid als binding een significante invloed hebben op de stemintentie. De invloed van binding (partijidentificatie) is het grootst. Deze twee variabelen nemen tezamen ruim 8% van de variantie in stemintentie voor hun rekening, wat duidelijk meer is dan de achtergrondkenmerken die hierboven zijn behandeld. Ook deze analyse onderstreept dus het belang van partijpolitieke factoren voor de opkomst bij verkiezingen. Het voorspellende vermogen van het model is overigens, net als dat van de vorige modellen, niet groot: kennis van deze verklarende variabelen vergroot nauwelijks ons vermogen om van een willekeurige respondent met succes te zeggen of hij of zij al dan niet zal gaan stemmen.

Het belang van institutionele factoren

Uit het overzicht van de resultaten van eerder onderzoek is gebleken dat sommige institutionele factoren een duidelijke bijdrage leveren aan de verklaring van verschillen in opkomst tussen landen. Blais & Dobrzynska (1998) laten zien dat de aanwezigheid van een vorm van opkomstplicht en het type kiesstelsel van belang zijn voor het verklaren van verschillen in opkomst, ook wanneer rekening wordt gehouden met tal van andere factoren, zoals sociaal-economische en geografische.

Franklin, Van der Eijk & Oppenhuis (1996, 322) concluderen dat bij de verkiezingen voor het Europese parlement in 1989 ook op individueel niveau, rekening houdend met enkele politieke kenmerken van de stemgerechtigden in de lidstaten, de opkomst samenhangt met de aanwezigheid van een opkomstplicht en met de mate van evenredigheid van het kiesstelsel. Hiernaast wijzen zij op het belang van de tijd tussen verschillende verkiezingen: wanneer de Europese verkiezingen betrekkelijk kort vóór een nationale verkiezing worden gehouden, is de opkomst bij deze Europese verkiezing doorgaans hoger. De kiezers beschouwen de Europese verkiezing dan blijkbaar als een ‘generale repetitie’ voor de nationale verkiezing, die zij relatief belangrijk vinden, en gebruiken de mogelijkheid om ‘waarschuwingen’ te geven aan de grote nationale partijen. Een laatste institutionele factor die in de analyse van Franklin, Van der Eijk & Oppenhuis van belang blijkt, is de dag waarop de verkiezingen plaatsvinden. In de meeste lidstaten van de Europese Unie zijn de verkiezingen op zondag, en in sommige andere op een doordeweekse dag. Verkiezingen op zondag blijken samen te gaan met hogere opkomstcijfers dan verkiezingen op doordeweekse dagen.

In dit onderzoek richten we ons op het niveau van de individuele kiesgerechtigden, niet op dat van landen. Bovendien gaat het om kiesgerechtigden in één land, en in een beperkte periode (1998-99). In Nederland zijn vrijwel alle factoren die doorgaans als institutioneel worden aangeduid, constant. De stemgerechtigden hebben allemaal te maken met hetzelfde type kiesstelsel, met dezelfde kiesgerechtigde leeftijd, enzovoorts.

Tijdstip en locatie van verkiezingen

Hoe valt er dan toch wat zinnigs te zeggen over de effecten die verschillende instituties op de opkomst bij verkiezingen zouden kunnen hebben? Het is duidelijk dat we hiervoor geen directe metingen kunnen verrichten, maar op zoek moeten naar indirecte benaderingen. In dit onderzoek is een aantal vragen opgenomen die inzicht kunnen geven in de mogelijke belemmeringen die de kiesgerechtigden zelf ervaren bij het uitbrengen van hun stem. Dit is om te beginnen de open vraag die hierboven al is besproken (Tabel 13).

Vervolgens is een drietal vragen gesteld over *tijdstip* en *locatie* van de verkiezingen (vragen 13 – 15). Laten we de antwoorden op deze vragen eerst presenteren (Tabel 15). De gestelde vragen zijn:

- ‘In Nederland worden de verkiezingen op een doordeweekse dag gehouden. Vindt u dit een goede situatie, of zou u liever op zaterdag of zondag stemmen?’
- ‘De stembussen zijn in Nederland tussen 8 uur ’s ochtends en 8 uur ’s avonds geopend. Vindt u dit goed of stemt u liever op een vroeger of een later tijdstip?’
- ‘Vindt u dit goed of brengt u uw stem liever ergens anders uit? Indien u liever ergens anders stemt, waar zou u dan willen stemmen?’

Uit tabel 15 blijkt dat een overgrote meerderheid van de respondenten in ieder geval geen voorkeur heeft voor het verplaatsen van de verkiezingsdag naar het weekeinde. Het maakt hierbij ook weinig uit of de respondenten zelf wel of niet van plan zijn te gaan stemmen (cijfers niet getoond). Als aangrijpingspunt voor een opkomstbevorderend beleid lijkt verplaatsing van verkiezingen in Nederland naar het weekeinde derhalve niet voor de hand te liggen.

Tabel 15 Voorkeuren voor tijdstip en locatie van verkiezingen

<i>Dag voor verkiezingen</i>	<i>Aantal</i>	<i>%</i>
Door de week	498	49
Zaterdag	82	8
Zondag	42	4
Maakt niets uit	387	38

	n =	1009	
<i>Openstelling stembureaus</i>	<i>Aantal</i>		<i>%</i>
Tussen 8.00 en 20.00	792		81
Vroeger	27		3
Later	156		16
	n =	975	
<i>Voorkeur voor locatie</i>	<i>Aantal</i>		<i>%</i>
In de buurt	918		92
Andere wijk	7		1
Andere gemeente	6		1
Bus- of treinstation	1		0
Supermarkt	4		0
Andere plek	66		7
	n =	1002	

Een niet verwaarloosbare groep kiesgerechtigden heeft een voorkeur voor langere openstelling van de stembureaus in de avonduren. De meesten van hen geven desgevraagd aan, dat zij openstelling tot 21.00 of 22.00 uur zouden willen. Maar ook hierbij geldt dat er geen duidelijk verschil is tussen de wel- en de niet-stemmers (cijfers niet getoond). Met andere woorden, ook in dit geval lijkt de waarde van een institutionele verandering voor opkomstbevorderend beleid afwezig.

Een derde mogelijk aangrijpingspunt voor een dergelijk opkomstbevorderend beleid kan gelegen zijn in de locatie waar mensen kunnen stemmen. Normaal gesproken stemt men in een stembureau in de buurt waar men woont. Tabel 15 laat zien dat slechts weinig respondenten, in totaal 8%, een voorkeur heeft voor een andere locatie dan de eigen buurt voor het uitbrengen van de stem. Ook in dit opzicht zijn de wel- en niet-stemmers bij de Europese verkiezingen niet te onderscheiden (cijfers niet getoond).

Opmerkelijk is wel dat van degenen die een voorkeur hebben voor een andere locatie, de overgrote meerderheid kiest voor de optie ‘andere plek’, dat wil zeggen: niet een van de genoemde opties. Inspectie van de antwoorden op de vervolgvraag, welke locatie dat dan zou moeten zijn, laat zien dat daarbij drie soorten antwoorden domineren. In de eerste plaats wordt vaak aangegeven dat men ‘overal’ zou moeten kunnen stemmen, waar men zich ook bevindt. In de tweede plaats wordt aangegeven dat men op de ‘werkplek’ zou moeten kunnen stemmen. In de derde plaats wordt aangegeven dat men ‘thuis’ zou moeten kunnen

stemmen.

Al met al geven deze drie vragen naar tijdstip en locatie van de verkiezingen *geen* duidelijke aanknopingspunten voor opkomstbevorderend beleid te zien. Hoewel er met betrekking tot het tijdstip (dag van de verkiezingen, en openingsuren van stembureaus) wel een vraag naar verandering lijkt te bestaan onder een beperkte groep respondenten, houdt deze vraag niet het (vanuit het perspectief van opkomstbevordering) verwachte verband met de stemintentie bij de (Europese) verkiezingen. Bij de locatie van de verkiezingen is de vraag naar verandering nog veel kleiner.

Alternatieve manieren om de stem uit te brengen

Behalve tijdstip en locatie, zijn er nog andere institutionele kenmerken van de wijze waarop in Nederland verkiezingen worden gehouden, welke voor de meeste Nederlanders vanzelfsprekend zijn maar die in een breder perspectief ter discussie kunnen worden gesteld.

De *wijze* waarop de stem kan worden uitgebracht, is niet alleen beperkt naar tijd en plaats, maar ook anderszins. Het stemmen gebeurt meestal per *stemcomputer*, en soms nog met een *stembiljet* waarop een hokje rood dient te worden gemaakt. In de hierboven besproken vragen stonden locatie en tijdstip ter discussie bij *gelijkblijvende* wijze van stemmen, dat wil zeggen dat het gebruik van hetzij stemcomputer hetzij stembiljet als gegeven werd verondersteld. In twee vervolgvragen is deze wijze van stemmen ter discussie gesteld, en is de steun voor enkele alternatieven gemeten. De eerste van deze twee vragen luidt:

‘Stel dat iedereen op dezelfde manier zijn stem uitbrengt, kunt u voor de volgende alternatieven aangeven hoeveel vertrouwen u heeft in die manier van stemmen?’

- Stemmen per stemcomputer
- Stemmen met een stembiljet
- Stemmen per post
- Stemmen per telefoon
- Stemmen per computer thuis.

De eerste twee genoemde mogelijkheden vormen de status quo, althans voor kiesgerechtigden die in Nederland wonen. De andere drie mogelijkheden zijn (voor bijna alle kiesgerechtigden) nieuw. Stemmen per post is nu al mogelijk voor kiesgerechtigden die in het buitenland wonen. Stemmen per telefoon kan verschillende vormen aannemen; gedacht kan worden aan het invoeren van een vertrouwelijke persoonlijke code, gevolgd door de stem zelf. Stemmen per computer thuis roept een analogie op van het invullen van de aangifte voor inkomsten- en vermogensbelasting, per diskette of per elektronische post. Deze vorm van belastingaangifte doen is de laatste jaren bijzonder populair

geworden.

Tabel 16 laat de antwoorden zien op de vraag naar het vertrouwen in vijf wijzen van stemmen. Uit deze tabel blijkt dat de twee bestaande wijzen van stemmen algemeen een groot vertrouwen genieten. Voor de genoemde alternatieven geldt dat in mindere mate. Met name het stemmen per post of per telefoon worden door een duidelijke meerderheid niet als geloofwaardige alternatieven gezien. Voor het stemmen per computer thuis geldt dit veel minder. Deze alternatieve methode geniet bij een behoorlijke groep mensen vertrouwen. Het is waarschijnlijk dat de bekendheid met het elektronisch aangifte doen bij de Belastingdienst aan dit vertrouwen heeft bijgedragen.

Tabel 16 *Vertrouwen in verschillende wijzen van stemmen*

	Zeer veel	2	Niet veel, niet weinig	4	Zeer weinig	n =
Stemcomputer	32	57	7	3	1	990
Stembiljet	26	58	13	3	0	994
Post	2	21	19	43	15	975
Telefoon	3	24	14	42	18	976
Computer thuis	6	39	17	30	9	953

Voor de wel- en niet stemmers is vervolgens nagegaan, hoeveel vertrouwen zij gemiddeld in de verschillende wijzen van stemmen hebben. De resultaten hiervan staan in tabel 17.

Tabel 17 laat zien dat de niet-stemmers minder vertrouwen hebben in de traditionele wijzen waarop in Nederland wordt gestemd dan de wel-stemmers (een hogere waarde betekent: minder vertrouwen). Het is echter niet zo dat de niet-stemmers over de gehele linie meer vertrouwen in alternatieve methoden. Alleen in het stemmen per telefoon als alternatieve stemwijze hebben de niet-stemmers duidelijk meer vertrouwen dan de wel-stemmers. Bij het stemmen per post en per computer thuis zijn de verschillen statistisch niet significant.

De analyse tot dusverre laat een groot vertrouwen zien in de bestaande wijzen van stemmen, gevolgd door enige mate van vertrouwen in het stemmen per computer thuis. Duidelijke verschillen tussen wel- en niet-stemmers zijn er bij deze laatste methode niet te zien, waardoor de verwachtingen van het effect van het invoeren van deze mogelijkheid op de opkomst bij verkiezingen niet hoog kunnen zijn.

Tabel 17 Gemiddeld vertrouwen in wijzen van stemmen voor wel- en niet-stemmers

	Zal wel stemmen	Zal niet stemmen
Stemcomputer*	1,77	1,98
Stembiljet*	1,90	2,05
Post	3,49	3,52
Telefoon*	3,54	3,32
Computer thuis	2,99	2,89

(*): Statistisch significant verschil tussen de twee kolommen bij $p < 0,05$

Een aspect dat bij een bespreking van alternatieve manieren om de stem uit te brengen – zoals met de computer thuis, analoog aan de belastingaangifte - niet over het hoofd mag worden gezien, is de waarborging van het *vrije en geheime karakter* van verkiezingen. Al eerder hebben we gewezen op het belang van deze democratische verworvenheid. De vrijheid en geheimhouding waarin men in Nederland kan stemmen, worden in belangrijke mate gewaarborgd door, wat men zou kunnen noemen, de eenheid van plaats en tijd van verkiezingen. Verkiezingen vinden op tevoren vastgestelde tijden en locaties plaats, waardoor het mogelijk is *toezicht* uit te oefenen op de wijze van stemmen. Hierdoor wordt de kans verkleind dat mensen onder dwang een bepaalde stem uitbrengen (niet uit te sluiten valt dat mensen onder dwang thuis blijven bij verkiezingen).¹³

Wanneer bijvoorbeeld het stemmen per computer thuis in de toekomst mogelijk wordt gemaakt (technisch lijkt dit goed mogelijk), verdwijnt de mogelijkheid om toe te zien dat de stem in vrijheid, en in het geheim wordt uitgebracht. Het kan bijvoorbeeld niet langer worden uitgesloten dat er thuis een praktijk wordt ingevoerd die bij OVSE-waarnemers van verkiezingen elders bekend staat als ‘family voting’: het uitbrengen van de stem wordt als een collectieve aangelegenheid van de familie beschouwd, aangezien volgens het gezinshoofd (dat hierbij de leiding heeft) andere stemgerechtigde gezinsleden hetzij analfabeet, hetzij slechtziend zijn (vergelijk Schmeets 1998, 112-113). Vanuit het democratisch gelijkheidsideaal moeten bij dit soort praktijken vraagtekens worden gezet.

¹³ Een mogelijke bedreiging van het vrije karakter van verkiezingen die hier verder onbesproken moet blijven, is het stemmen bij volmacht. Hiervan wordt in Nederland veel gebruik gemaakt (10-15% van de uitgebrachte stemmen wordt doorgaans bij volmacht uitgebracht). De achterliggende gedachte is uiteraard dat op deze manier mensen die om wat voor reden dan ook fysiek niet in staat zijn zelf hun stem uit te brengen, dat via een vertrouwenspersoon alsnog kunnen doen. Het stemmen bij volmacht is echter relatief kwetsbaar voor misbruik.

We hebben ook de vraag gesteld welke drie manieren van stemmen men zou willen invoeren als mensen op verschillende manieren zouden kunnen stemmen. Hierbij werden de vijf wijzen van stemmen uit de voorgaande tabellen weer voorgelegd. In een ranglijst van populariteit blijken de twee nu gebruikelijke wijzen, stemmen per stemcomputer en stemmen met een stembiljet verreweg het populairst. Op een duidelijke derde plaats eindigt, niet verrassend, het stemmen per computer thuis. Stemmen per post wordt het minst bij de drie mogelijkheden genoemd. Tabel 18 laat de resultaten zien.

Tabel 18 Steun voor verschillende wijzen van stemmen (drie van de vijf)

Genoemd door:	
Stemcomputer	914
Stembiljet	811
Computer thuis	475
Telefoon	285
Post	150

Herinvoering van de opkomstplicht?

Tot zover enkele alternatieve wijzen van stemmen. Tenslotte kijken we naar de steun voor de (her)invoering van een vorm van opkomstplicht. Hierover zijn twee vragen gesteld. Allereerst is gevraagd:

‘In Nederland is het niet verplicht om te stemmen. In sommige andere landen is het wel verplicht om te stemmen bij verkiezingen. Zou u het een goede zaak vinden als in Nederland (weer) een plicht om te gaan stemmen wordt ingevoerd?’

Met opzet is hierbij deze ‘plicht om te gaan stemmen’ niet verder gespecificeerd – het gaat hier om een algemene verplichting die haaks staat op de in Nederland sinds 1970 gebruikelijke praktijk.

De antwoorden op deze vraag staan in tabel 19. De steun voor (her)invoering van een plicht om te gaan stemmen blijkt verrassend hoog, hoewel bij lange na nog geen meerderheid van de respondenten.

Aan degenen die vóór een soort opkomstplicht zijn, is vervolgens gevraagd:

‘Als er een plicht om te stemmen is, kan er een boete worden opgelegd aan mensen die niet naar de stembus zijn gegaan. Stel, die boete is f.25,-. Vindt u dat die boete goed is, of vindt u dat die boete hoger of lager moet zijn dan f.25,-?’

Hierop antwoordde ongeveer de helft van de voorstanders dat dit bedrag van f.25,- juist is, terwijl circa een kwart van hen een hoger, c.q. een lager bedrag voorstond.

Tabel 19 Steun voor (her)invoering van een ‘plicht om te gaan stemmen’

	Aantal	%
Ja (vóór dergelijke plicht)	338	35
Nee (tegen dergelijke plicht)	627	65
n =	965	

Uit dit overzicht van de relatie tussen institutionele factoren en stemintentie komen geen sterke verbanden naar voren. De enige vrij duidelijke verschillen tussen wel- en niet-stemmers treden op bij het vertrouwen in een aantal mogelijke vormen van stemmen: traditioneel in een stembokje of per stemcomputer, dan wel op alternatieve manieren. Voor het vervolg van de analyses kijken we naar de gezamenlijke invloed van deze vertrouwensvragen op de stemintentie.

Voor een nadere analyse van de effecten van houdingen tegenover alternatieve wijzen van stemmen op het wel- of niet-stemmen bij de Europese verkiezingen is weer een logistische regressieanalyse uitgevoerd. Hierbij is het vertrouwen in de vijf verschillende manieren om te stemmen als verklarende variabelen opgevoerd. De resultaten staan in tabel 20.

Tabel 20 *Vertrouwen in wijzen van stemmen en opkomst*

	b	exp(b)
Stemmen per stemcomputer	-0,381**	0,683
Stemmen met een stembiljet	-0,201	0,818
Stemmen per post	-0,034	0,966
Stemmen per telefoon	0,198*	1,218
Stemmen per computer thuis	0,056	1,057
-2 Log Likelihood	1089,816	
Goodness of fit	903,313	
Cox & Snell R ²	0,036	
% correct voorspeld	69,21	
n =	903	

Uit Tabel 20 blijkt dat slechts twee vormen van vertrouwen in de wijze waarop de stem wordt uitgebracht, invloed hebben op de opkomst. Dit zijn: stemmen per stemcomputer, en stemmen per post. Het effect is tegengesteld: hoe meer vertrouwen men heeft in het (bestaande) stemmen per stemcomputer, des te groter is de kans dat men ook gaat stemmen, terwijl een groter vertrouwen in het (niet-bestaande) stemmen per telefoon eerder wordt aangetroffen bij de niet-stemmers. Alle vijf variabelen tezamen verklaren nog geen 4% van de variantie in opkomst; de twee vormen met een

significant effect verklaren op zichzelf nog geen 3%. In de nu volgende analyse zal uitsluitend met deze twee vormen, stemmen per stemcomputer en stemmen per post, worden gewerkt.

Robuustheid

Nu drie soorten verklaringen voor het al dan niet gaan stemmen bij de Europese verkiezingen zijn besproken, rijst de vraag in hoeverre de onderzoeksresultaten ook geldig zijn voor de andere drie verkiezingen in Nederland in 1998-99 zijn gehouden. In het vorige hoofdstuk is betoogd dat de resultaten ook voor die andere verkiezingen zouden gelden. Is dat zo?

Ter controle hebben we de hierboven gepresenteerde verklaringsmodellen ook berekend met als afhankelijke variabelen het gerapporteerde stemgedrag bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten, de gemeenteraden en de Tweede Kamer. De bevindingen laten zich als volgt samenvatten.

In termen van de verklaringskracht van modellen (R^2), blijkt dat voor elk verkiezing de *relatieve* verklaringskracht van motieven, achtergronden, en systeemaspecten hetzelfde is. Op zichzelf bieden motieven de beste verklaring, gevolgd door aspecten van het partijstelsel. Achtergrondkenmerken en institutionele factoren blijven hier duidelijk bij achter.

In absolute termen, zijn de R^2 's het hoogst bij de Provinciale Statenverkiezingen, gevolgd door de Europese verkiezingen. Het slechtst werken de modellen bij de Tweede Kamerverkiezingen – hierbij speelt de scheve verdeling van de afhankelijke variabele waarschijnlijk een grote rol.

Kijken we naar de invloed van de afzonderlijke variabelen, dan blijkt dat er enige verschillen optreden tussen de verschillende verkiezingen. Bij de motieven, blijkt de instemming met de stelling 'Stemmen levert mij persoonlijk niets op' geen invloed te hebben op de opkomst bij andere dan de Europese verkiezingen. Politieke kennis blijkt er daarentegen in alle andere gevallen dan de Europese verkiezingen wel toe te doen. Politieke interesse is soms van invloed (Provinciale Staten, gemeenteraden), soms niet (Europees parlement, Tweede Kamer).

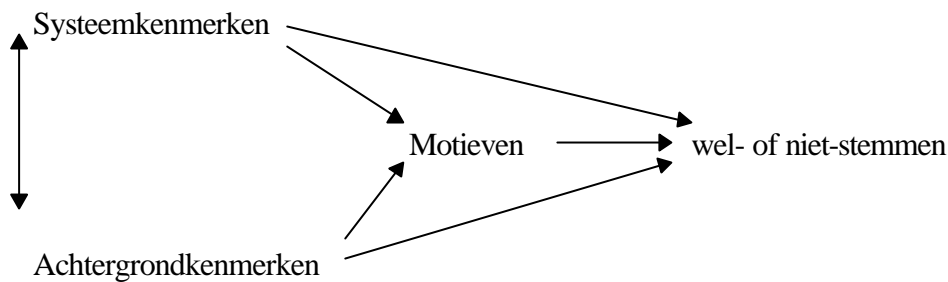
De invloed van partijbinding en de gepercipieerde onduidelijkheid van partijen is in alle gevallen sterk aanwezig. Ook bij de institutionele kenmerken en bij de achtergrondkenmerken zijn de patronen vergelijkbaar over de verkiezingen heen. Hierdoor is onze keuze om ons te richten op één verkiezing, voor het Europese parlement, alsnog gerechtvaardigd.

De relatieve invloed van soorten verklaringen

In het voorafgaande hebben we drie soorten verklaringen en hun invloed op het al dan niet stemmen

belicht: motivationele factoren, achtergrondkenmerken, en systeemkenmerken. Alle drie categorieën zijn verder onderverdeeld in subcategorieën. Uit deze analyse is een voorlopig beeld gerezen van de kracht van verschillende verklaringen voor opkomst.

We keren nu terug naar het causale schema dat eerder is gepresenteerd. Dit schema is hieronder herhaald.

Bij de afweging van de relevantie van verschillende soorten factoren voor opkomst dient dit causale schema als leidraad. In deze laatste paragraaf presenteren we de toegevoegde waarde van de verschillende modellen, ten opzichte van wat er causaal aan dat model voorafgaat. Hierbij nemen we aan (hoewel dat niet uit het causale model zelf blijkt, en ook overigens discutabel is) dat kenmerken van het kiessysteem het verste verwijderd zijn van de individuele beslissing om al dan niet te gaan stemmen. Hierna komen kenmerken van het partijstelsysteem. Vervolgens worden de achtergrondkenmerken van de kiesgerechtigden ingevoerd. Tenslotte worden de kenmerken die het dichtste bij de beslissing om al dan niet te stemmen zelf staan, de motivationele factoren, in het model opgenomen. Door nu naar het verloop van de R^2 -coëfficiënten te kijken, kan een beeld worden verkregen van de onderlinge samenhang van de verschillende soorten verklaringen.

Bij deze verschillende soorten verklaringen zijn de volgende variabelen opgenomen:

Motivationele factoren

- Gaan stemmen is een plicht tegenover de samenleving
- Stemmen levert mij persoonlijk niets op
- Als je niet stemt verlies je het recht om kritiek uit te oefenen
- Politieke interesse (indexscore)
- Politieke doeltreffendheid (indexscore)
- Politieke kennis (indexscore)

Achtergrondkenmerken

- Leeftijd

- Opleiding
- Kerkelijkheid

Kenmerken van het partijsysteem

- Gepercipieerde onduidelijkheid
- Partijbinding

Kenmerken van het kiessysteem

- Vertrouwen in stemmen per stemcomputer
- Vertrouwen in stemmen per telefoon.

Beginnend met de laatstgenoemde kenmerken, is in Tabel 21 te lezen *hoeveel de andere kenmerken toevoegen aan de totale verklarende kracht van het model*. Model A in deze tabel is het model waarin alleen kenmerken van het kiessysteem zijn opgenomen, Model B bevat hiernaast ook kenmerken van het partijsysteem, enzovoorts. In de kolommen van tabel 21 staat van links naar rechts welk model wordt toegevoegd. In de rijen staat hoe het resulterende model er uitziet. In de cellen zijn de totale R^2 's van de modellen opgenomen. De laatste rij laat de verandering in R^2 als gevolg van toevoeging van het model in die kolom zien. Als leesvoorbeeld kan men kijken naar de cel met het getal 0,027. Dit is de R^2 van een model waarin alleen maar kenmerken van het kiessysteem zijn opgenomen. Aangezien dit model het eerste is waarnaar we kijken, is in dit geval ook de verandering in R^2 gelijk aan 0,027.

Uit tabel 21 kan worden geconcludeerd dat van de verschillende hoofdcategorieën verklaringen voor opkomst, die factoren die betrekking hebben op het *partijsysteem* relatief het meeste gewicht in de schaal leggen. Wanneer deze factoren, de gepercipieerde onduidelijkheid van partijen en de partijbinding, in de verklaring zijn opgenomen, voegen motivationele factoren (die veel dichter bij het te verklaren gedrag zelf staan) nog bijna evenveel toe. De invloed van vertrouwen in het kiessysteem en van achtergrondkenmerken is veel kleiner.¹⁴

¹⁴ Doordat we kenmerken van het partijsysteem hebben gemeten via percepties van de respondenten, zou tegen de presentatie in tabel 21 kunnen worden ingebracht dat de kenmerken van het partijsysteem grotendeels een reflectie vormen van de achtergrondkenmerken, die pas later in het model worden ingebracht (Model A+B en Model A+B+C). Dit bezwaar zou gegrond zijn indien, als de achtergrondkenmerken reeds in het model zijn opgenomen, de kenmerken van het partijsysteem weinig meer toevoegen. Als dit gebeurt, blijkt het model met alleen kenmerken van het kiessysteem en achtergrondkenmerken (Model A+C) een R^2 van 0,066 op te leveren, waarna kenmerken van het partijsysteem (Model A+B+C) hieraan alsnog 6,1% verklaarde variantie toevoegen. Deze toevoeging is weliswaar wat geringer dan de toevoeging aan R^2 door motivationele factoren, maar is veel groter dan de marginale invloed van achtergrondkenmerken (1,9%, zie tabel).

Tabel 21 Typen verklaringen van opkomst in onderling verband

	A Kiessysteem	B Partijsysteem	C Achtergronden	D Motieven
Model A (Kiessysteem)	0,027			
Model A+B (Kiessysteem en partijsysteem)	*	0,108		
Model A+B+C (Kiessysteem, partijsysteem en achtergronden)	*	*	0,127	
Model A+B+C+D (Kiessysteem, partijsysteem, achtergronden en motieven)	*	*	*	0,206
Verandering in R ²	0,027	0,081	0,019	0,079

Conclusie

De zojuist gepresenteerde afweging van de relatieve invloed van verschillende soorten verklaringen onderstreept nogmaals het belang van de relatie tussen burgers en politieke partijen voor de opkomst bij verkiezingen. Wanneer burgers hun binding met politieke partijen verliezen, en er zijn aanwijzingen dat dit sinds het midden van de jaren tachtig inderdaad plaatsvindt, verliezen zij tegelijk een belangrijke stimulans om bij verkiezingen hun stem uit te brengen. Hetzelfde geldt wanneer burgers de politieke partijen betrekkelijk onduidelijk vinden op belangrijke politieke conflictdimensies.

Waarom verliezen burgers hun binding met politieke partijen? Deze kernvraag moet in dit rapport onbeantwoord blijven. Wel kan worden gezegd dat dit verschijnsel niet tot Nederland beperkt is. De afgelopen jaren is het in veel democratische landen opgemerkt. Schmitt & Holmberg (1995, 121) stellen:

‘If there is an overall tendency in Western European partisanship, it is of loosening partisan bonds’,

maar zij wijzen tevens nadrukkelijk op de verschillen die in dit opzicht tussen landen bestaan. Nederland wordt overigens in hun analyse, voornamelijk gebaseerd op gegevens tot 1989, nog gekenschetst als een land met ‘stable partisanship’, stabiele partijbinding. In Zweden, Ierland, Italië, Frankrijk, Groot-Brittannië en Duitsland nam de partijbinding al eerder af. Voorts merken Schmitt & Holmberg op dat in hun internationaal-vergelijkende analyse de *ideologische verschillen tussen partijen* de belangrijkste determinant blijken te zijn voor de mate van partijbinding in landen (1995, 123). Hier kan, met tabel 13 uit het voorliggend rapport in gedachten, wellicht een aanknopingspunt

voor een nadere analyse van de ontwikkelingen in opkomst in Nederland worden gevonden.

Kenmerken van het partijsysteem zijn belangrijk, maar ook andere factoren doen ertoe. Bij de motieven voor al dan niet stemmen blijkt een gevoel van *burgerplicht* veel gewicht in de schaal te leggen. Dit gevoel van burgerplicht is in Nederland nog steeds vrij algemeen. Dit betekent natuurlijk niet dat het een zekerheid betreft waar toekomstige generaties politici op kunnen bouwen.

Voor alternatieve vormen van stemmen is enige steun, met name voor het stemmen met de computer thuis, analoog aan het invullen van de belastingaangifte. Deze alternatieve vorm van stemmen zou nader kunnen worden onderzocht, waarbij aspecten als het vrije en geheime karakter van verkiezingen ook in beschouwing zouden moeten worden genomen.

Achtergrondkenmerken van de kiesgerechtigden leggen betrekkelijk weinig gewicht in de schaal. Voorzover ze ertoe doen, blijken de verbanden die bekend zijn uit de literatuur te worden teruggevonden: hoger-opgeleiden, personen die kerkelijk zijn, en ouderen zijn eerder geneigd te stemmen dan lager-opgeleiden, onkerkelijken en jongeren. Voorzover deze sociale groepen te lokaliseren zijn in grotere gemeenten en/of oudere stadswijken, kan een opkomstbevorderend beleid gericht op deze groepen worden opgezet. Hieraan kunnen echter geen al te hoge verwachtingen met betrekking tot effectiviteit worden verbonden.

Literatuur

- Aarts, Kees, & Henk van der Kolk (1999) 'Tegen de stroom in? Non-respons en Hawthorne effecten in het Nationaal Kiezersonderzoek 1998'. *Paper* voor de NVMC-Voorjaarsconferentie 'De Waan van de Dag', Utrecht, 23 april 1999
- Aarts, Kees, Henk van der Kolk & Marlies Kamp (1999) *Dutch Parliamentary Election Study 1998*. Amsterdam: Stichting Kiezersonderzoek Nederland/Steinmetz Archive
- Agresti, Alan (1990) *Categorical data analysis*. New York: Wiley
- Almond, Gabriel A., & Sidney Verba (1989 [1963]), *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Newbury Park: Sage
- Blais, André, & Agnieszka Dobrzynska (1998) 'Turnout in electoral democracies' *European Journal of Political Research* 33, 239-261
- Castenmiller, Peter (1988) *Participatie in beweging: ontwikkelingen in politieke participatie in Nederland*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau
- Dalton, R. J. and M. P. Wattenberg (1993), 'The Not So Simple Act of Voting', in: A.W. Finifter (ed.), *Political Science: The State of the Discipline II*, Washington: American Political Science Association, 193-218
- Eijk, Cees van der, & Erik Oppenhuis (1990) 'Turnout and second-order effects in the European elections of June 1989: Evidence from the Netherlands', *Acta Politica* 25, 67-94
- Franklin, Mark, Cees van der Eijk & Erik Oppenhuis (1996) 'The institutional context', in: Cees van der Eijk, Mark Franklin, et al., *Choosing Europe: The European electorate and national politics in the face of the Union*. Ann Arbor MI: Michigan University Press, 306-331
- Fuchs, Dieter, & Klingemann, Hans-Dieter (1995), 'Citizens and the State: A Changing Relationship?', in: Klingemann & Fuchs 1995, 1-23
- International Idea (1997), *Voter turnout from 1945 to 1997: a global report on political participation*. 2nd edition. Stockholm: Information Services International Idea
- Janssen, J.I.H. e.a., "*Limburg kom op!*" *Een onderzoek naar de lage Limburgse opkomst bij provinciale en nationale verkiezingen*, Maastricht 1998
- Kaase, Max, & Kenneth Newton (1995), *Beliefs in Government*. Oxford: Oxford University Press
- Klingemann, Hans-Dieter, & Dieter Fuchs (eds.) (1995), *Citizens and the State*. Oxford: Oxford University Press
- Lijphart, A. (1997) 'Unequal Participation: Democracy's Unresolved Dilemma', *American Political Science Review*, 91, 1-14
- Lipset, S.M. (1959) *Political Man*. London: Heinemann
- Menard, S. (1995) *Applied logistic regression analysis*. Sage University Paper series on Quantitative Applications in the Social Sciences, 07-106. Thousand Oaks, CA: Sage
- Middendorp, C. (1991) *Ideology in Dutch politics: The democratic system reconsidered, 1970-1985*. Assen: Van Gorcum
- Miller, W.E., & J.M. Shanks (1996), *The New American Voter*. Cambridge: Harvard University Press
- Pellikaan, H., & K. Aarts (1999), 'Rationality of voter turnout' *Paper* prepared for presentation at the Annual Meeting of the Midwest Political Science Association, Chicago Ill., 15-17 April

- Reif, K. & H. Schmitt (1980) 'Nine second-order national elections: a conceptual framework for the analysis of European election results' *European Journal of Political Research* 8, 3-44
- Schmeets, H. (1998) *The 1997 municipal elections in Bosnia and Herzegovina: An analysis of the observations*. Dordrecht/Boston/London: Kluwer
- Schmitt, H., & S. Holmberg (1995) 'Political parties in decline?', in: Klingemann & Fuchs (eds.), 95-133
- Schmitt, H., & R. Mannheimer (1991) 'About voting and non-voting in the European Elections of June 1989' *European Journal of Political Research* 19, 31-54
- SCP (1998), *Sociaal en Cultureel Rapport 1998: 25 jaar sociale verandering*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau
- SCP (1999), *Sociale en Culturele Verkenningen 1999*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau
- Segers (1989), *Methoden voor de sociale wetenschappen. Inleiding tot de structuur van het onderzoeksproces en tot de methoden van dataverzameling*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Smeets, I., *Voting turnout in Dutch parliamentary elections: a generational explanation*. Ongepubliceerd manuscript, Enschede, n.d.
- Swanborn, P.G. (1987), *Methoden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek*. Meppel/Amsterdam: Boom
- Topf, Richard (1995a), 'Electoral Participation', in: Klingemann & Fuchs (eds.), 27-51
- Topf, Richard (1995b), 'Beyond Electoral Participation', in: Klingemann & Fuchs (eds.), 52-91
- Voogt, Robert, & Hetty van Kempen (1999) 'Nonrespons- en Hawthorne-effecten: een bom onder het Nationaal Kiezersonderzoek. Paper voor het Politicologenetmaal, Werkgroep Kiezersonderzoek in Nederland, Doorn, 11 juni 1999

Bijlage 1

Gebruikte vragen uit het Nationaal Kiezersonderzoek 1998

In deze Bijlage zijn de letterlijke formuleringen opgenomen van de in dit rapport gebruikte vragen uit het Nationaal Kiezersonderzoek 1998. Voor de indexscores worden enkele kerngegevens met betrekking tot schaalbaarheid getoond.

De formuleringen en gegevens zijn overgenomen uit de documentatie van het Nationaal Kiezersonderzoek 1998, die net als de gegevens zelf te vinden is op de internet locatie:

<http://www.bsk.utwente.nl/skon/>

De gegevens en documentatie zijn tevens te bestellen op CD-ROM bij:

NIWI/Steinmetz Archief

Postbus 95110

1090 HC Amsterdam

e-mail: info@niwi.knaw.nl

Politieke interesse

2 ENQ: Overhandig kaart 1

Kaart 1

(bijna) altijd
vaak
zo nu en dan
zelden of nooit
leest geen krant

Allereerst wil ik u een paar vragen stellen over het nieuws in de krant. Als er in de krant binnenlands nieuws staat, bijvoorbeeld nieuws over regeringsproblemen, hoe vaak leest u dat dan?

1 (bijna) altijd
2 vaak
3 zo nu en dan
4 zelden of nooit
5 leest geen krant (Naar 3 en sla 4 en 6 over!)

3 Als er in gezelschap over zulke problemen in ons land gesproken wordt, doet u dan meestal mee met het gesprek, luistert u met belangstelling, luistert u niet of heeft u geen belangstelling?

1 doet meestal mee
2 luistert met belangstelling
3 luistert niet of geen belangstelling

Deze vraag overslaan indien OP bij vraag 2 leest geen krant (5) heeft geantwoord
4 ENQ: Overhandig kaart 1

Als er in de krant buitenlands nieuws staat, bijvoorbeeld nieuws over spanningen of besprekingen tussen verschillende landen, hoe vaak leest u dat dan?

- 1 (bijna) altijd
- 2 vaak
- 3 zo nu en dan
- 4 zelden of nooit
- 5 leest geen krant (Naar 5 en sla 6 over)

5 Bent u zeer geïnteresseerd in politieke onderwerpen, tamelijk geïnteresseerd of niet geïnteresseerd?

- 1 zeer geïnteresseerd
- 2 tamelijk geïnteresseerd
- 3 niet geïnteresseerd

De Indexscore Politieke Interesse (0 - 4) is berekend door telling van de antwoorden 1 bij vragen 2 en 5, en antwoorden 1 of 2 bij vragen 3 en 4. De schaalbaarheid van de vragen volgens het dichotome Mokken-model is: H = 0,64.

Partijbinding

11a Veel mensen voelen zich aanhanger van een bepaalde politieke partij, maar er zijn ook mensen die zich geen aanhanger van een politieke partij voelen. Voelt u zich aanhanger of voelt u zich geen aanhanger van een politieke partij?

- 1 aanhanger (Naar 11b)
- 2 geen aanhanger (Naar 11d)
- 996 panel attrition
- 997 weet niet (Naar 11d)
- 998 wil niet zeggen (Naar 11d)
- 999 (inappropriate) routing
- 11b Van welke partij?
(Meerdere antwoorden mogelijk)

11c Zoudt u zichzelf een zeer overtuigde aanhanger willen noemen een overtuigde aanhanger of vindt u zichzelf geen overtuigde aanhanger?

- 1 zeer overtuigde aanhanger (Naar 12a)
- 2 overtuigde aanhanger (Naar 12a)
- 3 geen overtuigde aanhanger (Naar 12a)
- 996 panel attrition
- 997 weet niet (Naar 12a)
- 998 wil niet zeggen (Naar 12a)
- 999 (inappropriate) routing

Deze vraag stellen indien OP geen aanhanger is of als OP bij vraag 11b slechts een antwoord geeft!!

11d Is er een partij waartoe u zich meer voelt aangetrokken dan tot andere partijen?

- 1 ja (Naar 11e)
- 2 nee (Naar 12a)
- 996 panel attrition
- 997 weet niet (Naar 12a)
- 998 wil niet zeggen (Naar 12a)
- 999 (inappropriate) routing

11e Welke partij is dat?

(Slechts 1 antwoord mogelijk)

*Gepercipieerde onduidelijkheid van het partijstelsel:
Euthanasie en inkomensverschillen*

19a Nu een paar vragen over politieke zaken die regelmatig in het nieuws zijn. Als een arts het leven van een patiënt op diens verzoek beëindigt noemen we dat EUTHANASIE. Sommige mensen en partijen vinden dat euthanasie verboden moet zijn. Anderen vinden dat een arts altijd euthanasie mag toepassen als een patiënt daarom vraagt. Natuurlijk zijn er ook mensen met een mening die daar tussenin ligt.

ENQ: Overhandig kaart 10

Kaart 10

Lijn 1-7

1 het moet verboden zijn dat een arts het leven van een patiënt op diens verzoek kan beëindigen

7 een arts mag altijd als een patiënt daartoe de wens te kennen geeft diens leven beëindigen

8 weet niet

Stel: de mensen (en partijen) die vinden dat euthanasie verboden moet zijn staan aan het begin van de lijn (bij cijfer 1) en de mensen (en partijen) die vinden dat de arts altijd euthanasie mag toepassen als de patiënt daarom vraagt staan aan het einde van de lijn (bij cijfer 7)

Ik ga u eerst vragen om politieke partijen te plaatsen op deze lijn. Als u helemaal niet weet welk standpunt een partij heeft, zeg het dan gerust.

Waar zou u het CDA op de lijn plaatsen?

19b En waar de PVDA?

19c En waar de VVD?

19d En waar D66?

19e En waar de SP?

19f En waar de GPV?

ENQ: Overhandig kaart 11

Kaart 11

Lijn 1-7

1 de verschillen in inkomens in ons land moeten groter worden

7 de verschillen in inkomens in ons land moeten kleiner worden

8 weet niet

20a Dan wil ik het nu met u over een ander probleem hebben. Sommige mensen en partijen vinden dat de verschillen in inkomens in ons land groter moeten worden (bij cijfer 1). Anderen vinden dat deze verschillen kleiner moeten worden (bij cijfer 7). Natuurlijk zijn er ook mensen met een mening die hier ergens tussenin ligt.

Waar zou u het CDA op de lijn plaatsen?

20b En waar de PVDA?

20c En waar de VVD?

20d En waar D66?

20e En waar de SP?

20f En waar de GPV?

Gestemd bij gemeenteraadsverkiezingen

ITS: Koppelen met regio/code woonplaats

Alleen te stellen indien gemeenteraadsverkiezingen gehouden zijn op 4 maart.

27a Heeft u gestemd bij de gemeenteraadsverkiezingen van 4 maart?

1 wel gestemd (Naar 27b)

2 niet gestemd (Naar 27c)

3 mocht (nog) niet stemmen (Naar 28a)
996 panel attrition
997 weet niet (Naar 28a)
998 wil niet zeggen (Naar 28a)
999 (inappropriate) routing

Alleen te stellen indien geen gemeenteraadsverkiezingen zijn gehouden op 4 maart (i.v.m. Herindeling).

27a Heeft u gestemd bij de laatste gemeenteraadsverkiezingen?

1 wel gestemd (Naar 27b)
2 niet gestemd (Naar 27c)
3 mocht (nog) niet stemmen (Naar 28a)
996 panel attrition
997 weet niet (Naar 28a)
998 wil niet zeggen (Naar 28a)
999 (inappropriate) routing

Politieke kennis

Hier zijn foto's van een aantal politici.

ENQ: Overhandig kaart 16a

Kaart 16a

Foto 1 Jacques Wallage, Fractievoorzitter/kamerlid, PVDA

Wilt u van elke persoon de naam, de partij, en de functie binnen de partij zeggen?

30a Naam
1 Jacques Wallage
2 anders, nl.. (ENQ: Letterlijk noteren)
30b Partij
30c Functie
1 Fractievoorzitter/kamerlid
2 anders, nl.. (ENQ: Letterlijk noteren)

ENQ: Overhandig kaart 16b

Kaart 16b

Foto 2 Thom de Graaf, Fractievoorzitter/kamerlid, D66

30d Naam
1 Thom de Graaf
2 anders, nl.. (ENQ: Letterlijk noteren)
30e Partij
30f Functie
1 fractievoorzitter/kamerlid
2 anders, nl.. (ENQ: Letterlijk noteren)

ENQ: Overhandig kaart 16c

Kaart 16c

Foto 3 Annemarie Jorritsma, Minister van Verkeer en Waterstaat, VVD

30g Naam
1 Annemarie Jorritsma
2 anders, nl.. (ENQ: Letterlijk noteren)
30h Partij
30i Functie
1 Minister van Verkeer en Waterstaat
2 anders, nl.. (ENQ: Letterlijk noteren)

ENQ: Overhandig kaart 16d

Kaart 16d

Foto 4 Piet Bukman, Voorzitter Tweede Kamer/kamerlid, CDA

30j Naam

1 Piet Bukman

2 anders, nl..(ENQ: Letterlijk noteren)

30k Partij

30l Functie

1 Voorzitter Tweede Kamer/kamerlid

2 anders, nl.. (ENQ: Letterlijk noteren)

De Indexscore Politieke Kennis (0 – 12) is berekend door telling van de goede antwoorden op bovenstaande twaalf vragen. De schaalbaarheid volgens het dichotome Mokken-model is $H = 0,62$.

Opleiding

De volgende vragen gaan over uw eigen opleiding.

ENQ: Overhandig kaart 19

Kaart 19

1 Lager onderwijs

2 VGLO, LAVO

3 LTS, Huishoudschool, LEAO

4 (M)ULO, 3-jarige HBS, MAVO

5 MEAO, UTS

6 5-jarige HBS, Gymnasium, MMS, Lyceum, Atheneum, HAVO

7 MBA, MTS

8 HTS, HEAO, Sociale of Pedagogische Academie, Kunstonderwijs,

Zeevaartschool, Kweekschool, SPD, GA-1

9 MO-akten, Accountancy, Beroeps Officiersopleiding, GA-2, GF, etc.

10 Universiteit, Hogeschool

38a Kunt u aan de hand van deze kaart zeggen wat de hoogste schoolopleiding is waarvan u een diploma heeft behaald? Noemt u maar het nummer van de opleiding.

Kerkbezoek

40e Hoe vaak gaat u naar godsdienstige bijeenkomsten of kerkdiensten?

1 elke week of vaker

2 2 tot 3 keer per maand

3 1 keer per maand

4 enkele keren per jaar

5 (praktisch) nooit

Huishoudinkomen

51 ENQ: Overhandig kaart 24

Kaart 24

A = minder dan f 17.000,- per jaar

B = f 17.000,- tot 21.000,- per jaar

C = f 21.000,- tot f 24.000,- per jaar

D = f 24.000,- tot f 28.000,- per jaar

E = f 28.000,- tot f 31.000,- per jaar
F = f 31.000,- tot f 35.000,- per jaar
G = f 35.000,- tot f 38.000,- per jaar
H = f 38.000,- tot f 45.000,- per jaar
I = f 45.000,- tot f 52.000,- per jaar
J = f 52.000,- tot f 59.000,- per jaar
K = f 59.000,- tot f 73.000,- per jaar
L = meer dan f 73.000,- per jaar

Op deze kaart staan enige inkomensgroepen. Het gaat hier om het totale netto inkomen van alle gezinsleden bij elkaar per jaar, na aftrek van belastingen en dergelijke. Eventuele bijverdiensten en de inkomsten van meeverdienende kinderen moet u dus meetellen: kinderbijslag, sociale uitkeringen, AOW en pensioen gelden ook als inkomen. Kunt u aangeven in welke categorie het jaarlijkse netto inkomen van uw huishouden valt?

ENQ: Indien respondent bezwaar maakt of aarzelt: Deze vraag is voor het onderzoek erg belangrijk. Ik kan u verzekeren dat dit natuurlijk STRIKT GEHEIM blijft. Maar voor wetenschappelijke verwerking van de gegevens van alle ondervraagden bij elkaar, is het voor dit onderzoek een uitermate belangrijk gegeven.

1 A
2 B
3 C
4 D
5 E
6 F
7 G
8 H
9 I
10 J
11 K
12 L

Gestemd bij Tweede Kamerverkiezingen

5 Heeft u gestemd bij de Kamerverkiezingen van 6 mei?

ENQ: Als OP d.m.v. een volmacht heeft gestemd, ja (1) noteren.

1 ja
2 nee (Naar 14)

Politieke doeltreffendheid

ENQ: Overhandig kaart 19

Kaart 19

dat is zo
dat is niet zo

35a Ik lees u nu enkele stellingen voor. Wilt u voor elke uitspraak zeggen of dit volgens u zo is of niet

zo is?

Kamerleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik.

1 dat is zo
2 dat is niet zo

35b De politieke partijen zijn alleen maar geïnteresseerd in mijn stem en niet in mijn mening.

1 dat is zo

2 dat is niet zo

35c Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regeringspolitiek.

1 dat is zo

2 dat is niet zo

35d Er stemmen zoveel mensen bij de verkiezingen dat mijn stem er niet toe doet.

1 dat is zo

2 dat is niet zo

35e Meestal verliezen onze vertegenwoordigers in de Tweede Kamer al snel het contact met de mensen in het land.

1 dat is zo

2 dat is niet zo

De Indexscore Politieke Doeltreffendheid (0 - 5) is berekend door telling van het aantal antwoorden 2 ('is niet zo') op deze vijf vragen. De schaalbaarheid volgens het dichotome Mokken-model is $H = 0,54$.

Politiek zelfvertrouwen

ENQ: Overhandig Kaart 20

Kaart 20

helemaal mee eens

mee eens

mee oneens

helemaal mee oneens

Wilt u voor de volgende stellingen zeggen of u het daar helemaal mee eens, mee eens, mee oneens of helemaal mee oneens bent?

36a Ik ben goed in staat om een actieve rol te spelen in de politiek.

1 helemaal mee eens

2 mee eens

3 mee oneens

4 helemaal mee oneens

36b Ik heb een goed beeld van de belangrijkste politieke problemen in ons land

1 helemaal mee eens

2 mee eens

3 mee oneens

4 helemaal mee oneens

36c Soms lijkt de politiek zo ingewikkeld dat mensen zoals ik niet echt kunnen begrijpen wat er speelt.

1 helemaal mee eens

2 mee eens

3 mee oneens

4 helemaal mee oneens

De Indexscore Politiek Zelfvertrouwen (0 – 3) is berekend door telling van de antwoorden 1 of 2 bij vragen 36a en 36b, en antwoorden 3 of 4 bij vraag 36c. De schaalbaarheid volgens het dichotome Mokken-model is $H = 0,47$.

Politiek cynisme

ENQ: Overhandig kaart 20

Kaart 20

helemaal mee eens

mee eens
mee oneens
helemaal mee oneens

37a Tegen beter weten in beloven politici meer dan ze kunnen waarmaken.

1 helemaal mee eens
2 mee eens
3 mee oneens
4 helemaal mee oneens

37b Ministers en staatssecretarissen zijn vooral op hun eigenbelang uit.

1 helemaal mee eens
2 mee eens
3 mee oneens
4 helemaal mee oneens

37c Kamerlid word je eerder door je politieke vrienden dan door je bekwaamheden.

1 helemaal mee eens
2 mee eens
3 mee oneens
4 helemaal mee oneens

De Indexscore Politiek Cynisme (0 – 3) is berekend door telling van de antwoorden 1 of 2 op deze drie vragen. De schaalbaarheid volgens het dichotome Mokken-model is $H = 0,51$.

Bijlage 2
Vragenlijst extra benadering mei-juni 1999

(Opkomst bij Verkiezingen

1999

ITS)

Vragenlijst 'Opkomst bij de verkiezingen'.

Het invullen van deze vragenlijst zal u niet veel tijd kosten. Bij sommige vragen kunt u zelf uw antwoord opschrijven op de stippellijn (.....). Bij de meeste vragen kunt u het antwoord van uw keuze omcirkelen: bijvoorbeeld 3

Soms kunt u vragen overslaan, dit is dan duidelijk aangegeven in de tekst. Soms moet u kiezen of u een serie vragen invult of een andere. Ook dit is aangegeven in de tekst.

We bedanken u alvast hartelijk voor uw medewerking aan dit onderzoek.

Onderdeel A

Vraag 1 Zoals u misschien wel weet, is het kabinet-Kok ruim een week geleden gevallen, dat wil zeggen dat het zijn ontslag heeft aangeboden aan de koningin. Weet u ook over welk politiek probleem het kabinet gevallen is?

.....

Vraag 2 Welke partij of partijen, of welke persoon of personen zijn er volgens u de belangrijkste oorzaak van dat het kabinet is gevallen?

.....
.....
.....

Vraag 3 Als er nu nieuwe verkiezingen voor de Tweede Kamer worden gehouden, op welke partij zou u dan gaan stemmen?

0. Ik zal niet gaan stemmen

1. PvdA

2. CDA

3. VVD

4. D66

5. Groenlinks

6. SGP

- 7. GPV
- 8. RPF
- 9. Unie 55+
- 10. SP
- 11. Anders, nl.
- 98. Ik zal gaan stemmen, maar weet nog niet op welke partij

Vraag 4. Als we ervan uitgaan, dat er nieuwe verkiezingen komen: na die verkiezingen voor de Tweede Kamer moet er een nieuwe regering worden gevormd. De regering wordt in Nederland gevormd door verschillende partijen. Welke partijen moeten volgens u deel uitmaken van de nieuwe regering? U kunt meerdere partijen omcirkelen.

- 1. PvdA
- 2. CDA
- 3. VVD
- 4. D66
- 5. Groenlinks
- 6. SGP
- 7. GPV
- 8. RPF
- 9. Unie 55+
- 10. SP
- 11. Andere partijen, namelijk:

Vraag 5 Als u nu aan Europa denkt: wat zijn naar uw mening de belangrijkste problemen waar Europa momenteel mee te maken heeft?

.....

Onderdeel B

Vraag 6 Zoals u misschien wel weet, zijn er op 10 juni 1999 verkiezingen voor het Europees Parlement. Gaat u dan wel of niet stemmen, of weet u dat nog niet?

1. Ik ga wel stemmen, **Ga door met vraag 7 in Blok X**
2. Ik ga niet stemmen, **Ga door met vraag 7 in Blok Y**
3. Ik weet het nog niet, **Ga door met vraag 6a**

Vraag 6a Is het waarschijnlijker dat u wel gaat stemmen, of is het waarschijnlijker dat u niet gaat stemmen?

1. Ik ga waarschijnlijk wel stemmen, **Ga door met Blok X vraag 7**
2. Ik ga waarschijnlijk niet stemmen, **Ga door met Blok Y vraag 7**
3. Ik weet het echt nog niet **Ga door met Blok Y vraag 7**

Onderdeel C

Blok X Als u wel gaat stemmen of waarschijnlijk wel gaat stemmen.

Vraag 7	Kunt u aangeven waarom u <i>wel</i> gaat stemmen?
.....
.....
.....
.....

Blok Y Als u niet gaat stemmen of waarschijnlijk niet gaat stemmen.

Vraag 7	Kunt u aangeven waarom u <i>niet</i> gaat stemmen?
.....
.....
.....
.....

Onderdeel D

Vraag 8 Kunt u één of meer namen noemen van Nederlandse kandidaten voor het Europees Parlement?

- a. c.
b. d.

Vraag 9 Bent u het met de volgende stelling 1. Helemaal mee eens, 2. Mee eens, 3. Niet mee eens maar ook niet mee oneens, 4. Mee oneens, of 5. Helemaal mee oneens?

Soms lijkt de politiek zo ingewikkeld dat mensen zoals ik niet echt kunnen begrijpen wat er speelt.

Hel	M	Ni	Hel
em	ee	et	em
aal	ee	me	aal
me	ns	e	niet
e		ee	me
een		ns	e
s			een
			s
1	2	3	4

Vraag 10 En kunt u voor de volgende uitspraken zeggen of dat volgens u zo is of niet zo is?
De politieke partijen zijn alleen maar geïnteresseerd in mijn stem en niet in mijn mening.

- 1 Dat is zo
2 Dat is niet zo

Vraag 11 Er stemmen zoveel mensen bij verkiezingen dat mijn stem er niet toe doet.

- 1 Dat is zo
2 Dat is niet zo

Onderdeel E

Zoals u misschien weet, is de opkomst bij verkiezingen de laatste tijd wel eens in het nieuws geweest.

Vraag 12 Heeft u zelf misschien ideeën over wat er met verkiezingen in Nederland zou moeten veranderen, zodat meer mensen hun stem uitbrengen?

.....

Blok X Als u wel gaat stemmen of waarschijnlijk wel gaat stemmen.

We hebben zelf ook een aantal mogelijke veranderingen op een rij gezet.

Vraag 13 In Nederland worden de verkiezingen op een doordeweekse dag gehouden. Vindt u dit een goede situatie, of zou u liever op zaterdag of zondag stemmen?

- 1 Door de week
- 2 Zaterdag
- 3 Zondag
- 4 Maakt niet uit

Vraag 14 De stembussen zijn in Nederland tussen 8 uur 's ochtends en 8 uur 's avonds geopend. Vindt u dit goed of stemt u liever op een vroeger of een later tijdstip?

- 1 Tussen 8.00 en 20.00
- 2 Vroeger \longrightarrow Hoe laat?
- 3 Later \longrightarrow Hoe laat?
.....
- 4 Maakt niet uit

Vraag 15 In Nederland moet u stemmen in een stembureau bij u in de buurt. Vindt u dit goed of brengt u uw stem liever ergens anders uit? Indien u liever ergens anders stemt, waar zou u dan willen stemmen?

0 Stembureau in de buurt

Andere plek, namelijk:

- 1 Andere wijk
- 2 Andere gemeente

Blok Y **Als u niet gaat stemmen of waarschijnlijk niet gaat stemmen.**

We hebben zelf ook een aantal mogelijke veranderingen op een rij gezet.

Vraag 13 In Nederland worden de verkiezingen op een doordeweekse dag gehouden. Stel dat u *wel* zou stemmen, zou u dan doordeweeks willen stemmen, of liever op zaterdag of zondag?

- 1 Door de week
- 2 Zaterdag
- 3 Zondag
- 4 Maakt niet uit

Vraag 14 De stembussen zijn in Nederland tussen 8 uur 's ochtends en 8 uur 's avonds geopend. Stel dat u *wel* zou stemmen, zou u dan tussen 8 uur 's ochtends en 8 uur 's avonds willen stemmen of liever vroeger of later?

- 1 Tussen 8.00 en 20.00 uur
- 2 Vroeger _____ → Hoe laat?
- 3 Later _____ → Hoe laat?
-
- 4 Maakt niet uit.

Vraag 15 In Nederland moet u stemmen in een stembureau bij u in de buurt. Stel dat u *wel* zou stemmen, vindt u dit dan goed of brengt u uw stem liever ergens anders uit? Indien u liever ergens anders stemt, waar zou u dan willen stemmen?

- 0 Eigen stemdistrict
- Andere plek, namelijk:
 - 1 Andere wijk

In Nederland wordt gestemd met een stemcomputer of met een stembiljet.

Vraag 16 Stel dat iedereen op dezelfde manier zijn stem uitbrengt, kunt u voor de volgende alternatieven aangeven hoeveel vertrouwen u heeft in die manier van stemmen?

Het cijfer dat uw antwoord het beste weergeeft omcirkelen a.u.b..

	Ze veel		Niet veel niet weinig		Ze weinig
Stemmen per stemcomputer	1	2	3	4	5
Stemmen met een stembiljet	1	2	3	4	5
Stemmen per post	1	2	3	4	5
Stemmen per telefoon	1	2	3	4	5
Stemmen per computer thuis	1	2	3	4	5

Vraag 17 Als mensen op verschillende manieren zouden kunnen stemmen, welke drie manieren zou u dan willen invoeren:

Stemmen 1. per stemcomputer, 2. per stembiljet, 3. per computer thuis, 4. per post
of
5. per telefoon?

Het cijfer dat uw antwoord het beste weergeeft omcirkelen a.u.b.. Indien u geen voorkeur heeft, kruist u het hokje aan bij 'geen voorkeur'.

Uw eerste voorkeur is	1	2	3	4	5	
Uw tweede voorkeur is		1	2	3	4	5
Uw derde voorkeur is	1	2	3	4	5	

Als u niet zelf naar de stembus kunt gaan, kunt u iemand anders een volmacht geven.

Vraag 18 Geeft u iemand een volmacht om bij de Europese verkiezingen voor u te stemmen?

- 1 Ja
- 2 Nee
- 3 Weet niet

Deze vraag alleen invullen als u gaat stemmen.

Vraag 19 Krijgt u van iemand anders een volmacht om bij de Europese verkiezingen te stemmen?

- 1 Ja
- 2 Nee
- 3 Weet niet

Vraag 19a In Nederland is het niet verplicht om te stemmen. In sommige andere landen is het wel verplicht om te stemmen bij verkiezingen. Zou u het een goede zaak vinden als in Nederland (weer) een plicht om te gaan stemmen wordt ingevoerd?

- 1 Ja, **Ga naar vraag 19b**
- 2 Nee, **Ga naar vraag 20**
- 3 Weet niet, **Ga naar vraag 20**

19b (Indien Ja op Vraag 19a): Als er een plicht om te stemmen is, kan er een boete worden opgelegd aan mensen die niet naar de stembus zijn gegaan. Stel, die boete is f 25,- vindt u dat die boete goed is, of vindt u dat die boete hoger of lager moet zijn dan f 25,-?

- 1 Goed
- 2 Hoger
- 3 Lager
- 4 Weet niet

Onderdeel F

In Nederland hebben burgers het recht om te stemmen. Sommige mensen vinden het niet nodig dat iedereen stemrecht heeft. In hoeverre bent u het eens met de volgende stellingen?

H	M	M	H
e	e	e	e
l	e	e	l
e		o	e
m	e	n	m
a	e	e	a
a	n	e	a
l	s	n	l
m		s	m
e			e
e			e
e			o
e			n
n			e
s			e
			n
			s

21 Mensen die niet geïnteresseerd zijn in politiek zouden niet mogen stemmen.	1	2	3	4
22 Alleen mensen die zich actief inzetten voor de samenleving, mogen gaan stemmen.	1	2	3	4

En in hoeverre bent u het eens of oneens met de volgende stellingen over opkomst?

	H	M	M	H
	e	e	e	e
	l	e	e	l
	e		o	e
	m	e	n	m
	a	e	e	a
	a	n	e	a
	l	s	n	l
	m		s	m
	e			e
	e			e
	e			o
	e			n
	n			e
	s			e
				n
				s
23 Gaan stemmen is een plicht tegenover de samenleving.	1	2	3	4
24 Om politieke invloed uit te oefenen helpt stemmen niet.	1	2	3	4
25 Stemmen is een manier om je politieke overtuiging kenbaar te maken.	1	2	3	4
26 Stemmen levert mij persoonlijk niets op.	1	2	3	4
27 Stemmen is een manier om steun te geven aan een politieke partij.	1	2	3	4
28 Als je niet stemt verlies je het recht om kritiek uit te oefenen.	1	2	3	4
29 Als alles goed gaat heeft het geen zin om te stemmen.	1	2	3	4

Vraag 30 Nog een laatste vraag over de opkomst bij de komende verkiezingen voor het Europese Parlement. Voor de politieke geloofwaardigheid van het Europese Parlement is het belangrijk dat de opkomst hoog is. De opkomst bij verkiezingen hangt af van wat u ZELF doet en wat de ANDERE kiezers doen. Voor het opkomstpercentage maakt het nauwelijks uit wat u in uw eentje doet.

Kunt U voor de volgende mogelijkheden aangeven of u die situatie 1. zeer goed, 2. goed, 3. niet goed en niet slecht, 4. slecht, of 5. zeer slecht vindt?

Z G N S Z
 e o i l e
 e e e e e
 r d t c r
 h
 g g t s
 o o l
 e e e
 d d c
 h
 e t
 n
 n
 i
 e
 t
 s
 l
 e
 c
 h
 t

a. U gaat stemmen terwijl de meeste andere kiezers niet gaan stemmen.	1	2	3	4	5
b. U gaat stemmen en de meeste andere kiezers gaan ook stemmen.	1	2	3	4	5
c. U gaat niet stemmen, maar de meeste andere kiezers gaan wel stemmen.	1	2	3	4	5
d. U gaat niet stemmen en de meeste andere kiezers gaan ook niet stemmen.	1	2	3	4	5

Vraag 31 Tenslotte nog even terug naar de landelijke politiek. In mei vorig jaar zijn er verkiezingen geweest voor de Tweede Kamer. Heeft u toen gestemd?

1. Ja, **Ga door met vraag 32.**
2. Nee, **Ga door met vraag 33.**

Vraag 32 Op welke partij heeft u toen gestemd?

1. PvdA
2. CDA
3. VVD
4. D66
5. Groenlinks
6. SGP
7. GPV
8. RPF
9. Unie 55+
10. SP
11. Anders, nl.

Vraag 33 In maart van dit jaar zijn er verkiezingen geweest voor de Provinciale Staten. Heeft u toen gestemd?

1. Ja
2. Nee

Vraag 34 En als u op 10 juni gaat stemmen, op welke partij gaat u dan stemmen voor de verkiezingen van het Europees Parlement?

1. CDA - Europese Volkspartij
2. PvdA. - Europese Sociaaldemocraten
3. VVD - Europese Liberaal-Democraten
4. D66
5. SGP -GPV - RPF
6. Groenlinks
7. CD - Conservatieve Democraten
8. Europees Verkiezers Platform Nederland
9. SP
10. De Europese Partij
11. Anders, nl.

Heel hartelijk bedankt voor uw medewerking aan dit onderzoek. Wilt u de ingevulde vragenlijst in de

bijgevoegde envelop weer terug sturen naar het ITS?